

RYSZARD BENDER

EKSMISJE WŁOŚCIAN W ORDYNACJI ZAMOYSKIEJ (1843—1861)

GENEZA I CHARAKTER

Eksmisje włościan z gospodarstw były w Polsce zjawiskiem odwiecznym, odkąd szlachta na schyłku XV stulecia zdobyła pełnię władzy nad wsią¹. Podstawę prawną do eksmisji stanowił w XIX wieku dekret z 21 III 1807 r.² Interpretował on art. 4 konstytucji Księstwa Warszawskiego, znoszący niewolę włościan³. Dekret był aktem „przemocy stanowej” szlachty⁴. Nie tylko czynił on faktycznie z włościan czasowych użytkowników gruntu i to niekiedy krótkoterminowych⁵, ale także pozwalał usuwać ich z gospodarstw już po upływie roku⁶. Odtąd przez blisko czterdzieści lat, aż do ukazu carskiego z 1846 r., mogli właściciele ziemscy rugować włościan bez żadnych ograniczeń, w każdym roku i których chcieli, za sześciomiesięcznym jedynie wypowiedzeniem. Eksmisje

---

¹ S. Kieniewicz, *Sprawa włościańska w powstaniu styczniowym*, Wrocław 1953, s. 10; W. Rusiński, „Pustki” — problem agrarny feudalnej Europy, RDzSiG, t. XXIII, (1961), s. 38—39. Zewnętrznie przypominały one angielskie ogradzanie. Różniły się tym, że nie powodowały wyrzucania włościan poza obręb rolnictwa, ani nawet wsi. Zob. I. Kostrowicka, *Z problematyki rozwoju kapitalizmu w rolnictwie Królestwa Polskiego przed uwłaszczeniem chłopów*, „Zeszyty Naukowe SGPiS” (1959), z. 15, s. 17; J. Leskiewiczowa, *O początkach kapitalistycznego rolnictwa w Królestwie Polskim*, KH, 64 (1959), nr 2, s. 494. (Wykaz skrótów podano na końcu artykułu).

² „Dziennik Praw Księstwa Warszawskiego”, t. I, s. 10—12.

³ B. Leśnodorski, *Elementy feudalne i burżuazyjne w ustroju i prawie Księstwa Warszawskiego*, CzP-H, t. III, (1951), s. 311; Z. Kirkor-Kiedroniowa, *Włościanie i ich sprawa w dobie organizacyjnej i konstytucyjnej Królestwa Polskiego*, Kraków 1912, s. 18; H. Grynwaser, *Pisma*, t. II, Warszawa 1951, s. 38.

⁴ H. Grynwaser, op. cit., t. II, s. 41.

⁵ W. Rusiński, *Rozwój gospodarczy ziem polskich w zarysie*, Warszawa 1963, s. 227.

⁶ „Dziennik Praw Księstwa Warszawskiego”, t. I, s. 10.

stawały się coraz bardziej powszechne i coraz częściej uszczuplały stan posiadania włościan⁷.

W drodze analogii wykorzystywali też właściciele ziemscy postanowienia rządowe, dotyczące egzekucji i eksmisji włościan w dobrach rządowych i donacyjnych⁸. Najważniejszy był tu ukaz z 16 X 1835 r.⁹ Nakazywał on „urządzenie” włościan na zasadach czynszowych w ciągu najbliższych sześciu lat¹⁰. Zasady te formułowała ostatecznie instrukcja KRPrz. i Sk. z 4 VI 1841 r.¹¹ Przewidywała ona stopniowanie środków egzekucyjnych, aż do sekwestracji majątku rolnika, a następnie eksmisji z części lub całości gospodarstwa¹².

W Ordynacji Zamoyskiej aż do 1846 r. eksmisje przeprowadzano w oparciu przede wszystkim o dekret z 21 XII 1807 r.¹³ Ordynacja stanowiła w XIX wieku olbrzymi kompleks dóbr. Zarządzała nimi, poprzez rządców kluczowych i innych oficjalistów, Administracja Generalna w Zwierzyńcu. Naczelną zwierzchność nad dobrami sprawowała jednak w imieniu ordynata Kancelaria Centralna w Warszawie. Z początkiem 1857/58 r. zlikwidowano Administrację Generalną, a Kancelarię Centralną w Warszawie przekształcono w Kontrolę Zarządu Dóbr Ordynacji Zamoyskiej. W 1847 r. obszar ordynacji w granicach Królestwa wynosił 661 193 morgi 45 prętów, czyli 370 069,8 ha, tj. 3 700,6 km². Po odliczeniu z tej powierzchni tzw. funduszu religijnego¹⁴ — 7 725 morgów 36 prętów — ilość gruntów pozostających pod bezpośrednim zarządem ordynacji wyniosła 653 468 morgów 9 prętów. Składały się na nią: tzw. realność miejska — 9 miast pozostałych przy ordynacji (Goraj, Kraśnik, Krzeszów, Janów, Józefów, Szczebrzeszyn, Tarnogród, Tomaszów, Turobin) wraz z należącymi do nich obszarami rolnymi — razem 25 120 morgów 287 prętów¹⁵; realność dworska — obejmująca ziemie folwarczne, pustki nietabelowe, lasy — w sumie 307 986 morgów 41 prętów, w tym 241 856 morgów 173 pręty lasów, których włościanie w ogóle nie posia-

⁷ W. Grabski, *Historia Towarzystwa Rolniczego*, t. I, Warszawa 1904, s. 85.

⁸ W. Grabski, *Spoleczne gospodarstwo agrarne w Polsce*, Warszawa 1923, s. 283.

⁹ DzP, t. XVII, s. 343.

¹⁰ S. Śreniowski, *Studia nad prawem i stosunkami agrarnymi Królestwa Polskiego 1831—1864*, Warszawa 1963, s. 35.

¹¹ *Materiały do dziejów uwłaszczenia w Królestwie Polskim*, opr. K. Śreniowska i S. Śreniowski, Wrocław 1961, s. 356.

¹² S. Śreniowski, *Studia*, s. 42.

¹³ WAPL, AOZ, vol. 8886, k. 103 i 106 — Urządzenie rolników ordynackich w roku 1833 zaprowadzone, wydane w 1846 r.

¹⁴ Obszar dóbr użytkowanych przez parafie łacińskie i unickie.

¹⁵ Bez miast posiadała ordynacja 628 347 morgów 22 pręty gruntów folwarcznych i włościańskich.

dali; realność włościańska w 288 wsiach — 320 360 morgów 281 prętów¹⁶. Realność włościańska w okresie przed 1846 r. uległa znacznemu zmniejszeniu, mianowicie o 21,8%. Do tabel prestacyjnych nie wpisano bowiem w 1846 r. 69 787 morgów 256 prętów gruntów użytkowanych przez włościan¹⁷. Gruntów jednak chłopskich, których nie wpisano do tabel prestacyjnych, nie włączono do obszaru folwarków. Pozostały one w większości nadal w użytkowaniu włościan lub powiększyły liczbę pustek. Wydierżawiono je włościanom, jako tzw. grunty nietabelowe, na podstawie specjalnych, czasowych umów, za indywidualnie ustalonym czynszem.

Czynsz zresztą obowiązywał włościan w Ordynacji Zamoyskiej także z gruntów tabelowych. Wprowadzono go w 1833 r. pod nazwą okupu. Okup był dobrowolny, wynosił rocznie 1 zł za dzień pańszczyzny ciągłej i 15 gr za dzień pańszczyzny pieszej. Płacony był w ratach kwartalnych. Wraz z nim uiszczali włościanie pomniejsze opłaty, np. za osepę i daniny, składkę oszczędnościową 40 gr oraz zobowiązani byli do odrabiania dla potrzeb gromadzkich 12 dni w roku. Włościanie, którzy w danym kwartale nie opłacili okupu, jako tzw. nieokupnicy nadal odrabiali pańszczyznę. Utrudniało to oczywiście rozwój okupu. Stąd też z dniem 1 I 1848 r. władze ordynacji wprowadziły obowiązkowe oczynszowanie. Odtąd nie było już w ordynacji okupników i nieokupników lecz tylko czynszownicy — wypłatni bądź niewypłatni. Wszyscy włościanie musieli opłacać czynsz, równy dotychczasowemu okupowi. Niewypłatnych czynszowników zmuszano do regulowania zaległości i bieżącego czynszu egzekucjami i groźbą eksmisji. Włościan najbardziej opornych i zadłużonych eksmitowano z gospodarstw¹⁸.

Eksmitowani włościanie, jako komornicy lub wyrobnicy, wynajmo-

¹⁶ WAPL, AOZ, vol. 2976 — Wykaz powierzchni ordynacji z 1847 r. (sporządzony na podstawie danych wcześniejszych).

¹⁷ Tamże, vol. 8889, k. 13—14 — Wykaz ogółu włościańskich gruntów tabelowych z 1864 r.; tamże, vol. 16410, s. 1057—1062 — Wykaz powierzchni folwarków z 2 XII 1864 r.; tamże, vol. 2438 — Tabela prestacyjna wsi Zurawnicy; WAPL, zespół akt: Tabele likwidacyjne, vol. 3521 — Tabela Zurawnicy. Zjawisko to było spotykane i w innych częściach kraju. Zob. Z. Stankiewicz, *Tabele prestacyjne jako źródło wiadomości o przemianach wsi Królestwa Polskiego w połowie XIX w.*, PH, 53, (1962), z. 2, s. 313—315.

¹⁸ WAPL, AOZ, vol. 3236 — Instrukcja do zaczynszowania dla pp. zarządzających kluczami z 9 X 1833 r.; tamże, vol. 8848, k. 162 — AG do rz. kl. zwierzynieckiego 11 XI 1847 r.; *Instrukcje gospodarcze dla dóbr magnackich i szlacheckich z XVII—XIX w.*, (wyd.) B. Baranowski, J. Bartyś, T. Sobczak, t. II, Wrocław 1963, s. 175—178; A. Cyprysiński, *Objaśnienie teraźniejszego urzędzenia rolników w dobrach Ordynacji Zamoyskiej osiadłych...*, BW, (1847), t. IV, s. 467—468; W. Grabski, *Historia Towarzystwa*, t. I, s. 98; S. Kieniewicz, op. cit., s. 26—27.

wali się do pracy w pobliskich folwarkach, albo poza ordynacją¹⁹. Zaznaczał się w ten sposób stopniowo proces proletaryzacji wsi²⁰. Folwarki zaś coraz częściej, nie tylko w ordynacji ale i poza nią, wydzierżawiane bez pańszczyzny²¹, w oparciu przede wszystkim o ludność bezrolną, powiększały swoją czeladź i organizowały wolny najem²². Eksmisje zmieniały prawie zawsze stosunek między gruntami dworskimi i chłopskimi na niekorzyść tych ostatnich. Wszędzie też, poza Ordynacją Zamoyską, powodowały powiększanie obszaru folwarków kosztem ziemi chłopskiej²³. W Ordynacji Zamoyskiej o przejęciu gruntów chłopskich w celu utworzenia folwarków zamysłano jedynie w latach 1843—1846. Miały to być grunty włościan okupujących się nieregularnie. Przejmować je pod nowo tworzone folwarki miano tylko wówczas, gdy po rugowaniu ziemi nie przejmą inni gospodarze. Zamiar ten nie został jednak nigdy zrealizowany. Na przeszkodzie stanął ukaz z 7 VI 1846 r.²⁴

Stałą natomiast zasadą w ordynacji było oddawanie ziemi po rugowanych gospodarzach innym włościanom na osiedlenie, albo też wypuszczanie im w krótszą lub dłuższą dzierżawę. Eksmisjom bowiem, dokonywanym w ordynacji, przyświecał odmienny cel niż w innych dobrach. Nie miały one służyć, wbrew dotychczasowym sądom, powiększaniu gruntów folwarcznych²⁵. Nie przeprowadzano ich po to, ażeby: „Rozpościerały się wielkie płodozmiany na rozległych stosunkowo fol-

¹⁹ D. Rzepniewska, *Sezonowi najemnicy rolni w Królestwie Polskim w połowie XIX w.*, Warszawa 1957, s. 12—13, 19.

²⁰ H. Chamerska, *O położeniu i zbiegostwie czeladzi folwarcznej w Królestwie Polskim 1830—1864*, Warszawa 1957, s. 7.

²¹ WAPL, AOZ, vol. 8888, k. 61v — Memoriał z 3 VII 1846 r.; por. też J. Leskiewiczowa, *Dobra osieckie w okresie gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej w XVI—XIX w.*, Wrocław 1957, s. 119; Z. Stankiewicz, *Dzieje wielkości i upadku Aleksandra Wielopolskiego*, Warszawa 1967, s. 58.

²² H. Chamerska, *O położeniu*, s. 7; taż, *Warunki bytowe czeladzi folwarcznej w Królestwie Polskim w okresie przeduwłaszczeniowym (1830—1863)*, KHKM, 9 (1961), nr 2, s. 188; J. Chmura, *Problem siły roboczej w rolnictwie Królestwa Polskiego przed uwłaszczeniem*, Warszawa 1959, s. 60—61.

²³ Por. W. Grabski, *Historia Towarzystwa*, t. I, s. 355, 398; S. Nawrocki, *Rozwój kapitalizmu w rolnictwie Wielkopolski w latach 1793—1865* (Na przykładzie majątku lwóweckiego), Poznań 1962, s. 26; J. Leskiewiczowa, *Przemiany w ustroju rolnym*, [W:] *Zarys historii gospodarstwa wiejskiego w Polsce*, t. II, Warszawa 1964, s. 337; J. Chmura, *Rugi chłopskie w Królestwie Polskim a kwestia feudalnego zróżnicowania wsi*, „Zeszyty Naukowe SGPiS”, (1957), z. 5, s. 130.

²⁴ WAPL, AOZ, vol. 7687, s. 3 — Pismo plenipotenta Zielińskiego do rządów kluczowych z 15 III 1843 r.; R. Bender, *Nieudana próba założenia folwarków na gruntach chłopskich w Ordynacji Zamoyskiej w latach 1843—1846*, „Roczniki Humanistyczne”, t. XVI, (1968), z. 2, s. 121—122.

²⁵ Z. Kirkor-Kiedroniowa, op. cit., s. 257.

warkach [...]”²⁶. Nie miały też one, jak gdzie indziej, umożliwiać czasowego przejęcia gruntów chłopskich przez folwarki — do chwili obsadzenia ich nowymi gospodarzami²⁷.

Eksmisje w Ordynacji Zamoyskiej miały za zadanie:

1. Skłonić włościan przez zastraszenie do regularnego okupywania pańszczyzny.
2. Wyeliminować lub poważnie zmniejszyć ilość tzw. nieokupników, tzn. włościan, którzy nie chcieli lub nie mogli okupywać się stale, a od 1848 r. tzw. niewypłatnych czynszowników.
3. Zmniejszyć zadłużenie włościan, powstałe przede wszystkim z tytułu nie okupionej i nie odrobionej przez nich pańszczyzny, a od 1848 r. — nie opłaconego czynszu. Nastąpić to miało w drodze egzekucji towarzyszących eksmisjom, sprzedaży zajętych na poczet długu zasiewów, plonów, dobytku oraz ruchomości, a także w wyniku spłaty całego długu lub jego części przez włościan przejmujących grunty po rugowanych rolnikach.
4. Umożliwić też miały eksmisje powstawanie gospodarstw większych, w pełni wypłacalnych, w następstwie przekazania zamożniejszym włościanom ziemi po gospodarzach usuniętych lub przemienionych na chałupników. W ten sposób realizowano życzenie Konstantego Zamoyskiego „[...] żeby zmniejszona liczba gospodarzy mogła być w stanie zamożniejszym”²⁸.
5. W końcu zapewnić miały eksmisje folwarkom oraz gospodarstwom chłopskim, powiększonym o grunty po rugowanych rolnikach, odpowiednią siłę najemną²⁹.

W Ordynacji Zamoyskiej ustalone zostały trzy sposoby, prowadzące do ustąpienia włościan z gruntu, w przypadku podjęcia decyzji o eksmisji:

1. Dobrowolna zgoda rolnika i opuszczenie przez niego gospodarstwa — inaczej eksmisja dominialna.
2. Usunięcie z gospodarstwa za pośrednictwem władzy administracyjnej — eksmisja administracyjna.
3. Eksmisja sądowa.

Ze względu na duże koszty, jakie pociągała za sobą eksmisja sądowa związana z procesem, oraz w celu uniknięcia rozstrzygania problemu słuszności przez władze rządowe starano się podupadłych, zadłużonych i opornych włościan usuwać w drodze mniej lub bardziej dobrowolnego ustąpienia z gospodarstwa. Spisywano w takich przypadkach deklaracje dobrowolnego zrzeczenia się dotychczasowego gruntu i zabudowań³⁰.

²⁶ E. Stawiski, *Poszukiwania do historii rolnictwa krajowego*, Warszawa 1857, s. 332.

²⁷ Por. D. Rzepniewska, op. cit., s. 19.

²⁸ WAPL, AOZ, vol. 4725, k. 50—52 — AG do rz. kl. zwierzynieckiego 5 XII 1845 r.

²⁹ Tamże oraz vol. 8888, k. 64v — Memoriał z 3 VII 1846 r.; A. Cyprysiński, op. cit., s. 470 i 477.

³⁰ WAPL, AOZ, vol. 8888, k. 65 — Memoriał z 3 VII 1846; vol. 8897, k. 16—60 — Deklaracje dobrowolnych zrzeczeń; A. Cyprysiński, op. cit., s. 477.

Oczywiście dobrowolność ta była problematyczna³¹. Czasami dobrowolne ustąpienie z gruntu miało miejsce z powodu wcześniej podpisanej deklaracji, w której podpisujący zobowiązywał się do regularnego opłacania okupu oraz do uiszczenia w określonym czasie należności za nie okupioną i nie odrobioną pańszczyznę. W przypadku niedotrzymania zobowiązania, zgadzał się na rugowanie go z gruntu i odebranie zabudowań³².

Eksmisje w ordynacji, podobnie jak w innych okolicach kraju³³, przybierały formę rugów całkowitych lub częściowych. Dotyczyły one zarówno włościan pańszczyźnianych, jak i od 1848 r. — kiedy czynszowanie stało się obowiązkowe — czynszowników. Pierwsze z nich to nic innego jak całkowite usunięcie z gospodarstw. Pozbawiano wówczas gospodarza wszystkiej ziemi, domu i zabudowań gospodarskich. Inwentarz zaś martwy i żywy oraz zasiewy i plony zajmowano na pokrycie długów. Rugi natomiast częściowe były niczym innym jak przemianą na chałupnika. Rugowanemu gospodarzowi odbierano wówczas większość gruntu, pozostawiając mu jedynie tzw. ogród, tj. 1 mórg ziemi, a ponadto chałupę i zabudowania gospodarskie.

Zasady powyższe w ogólnych założeniach zostały sformułowane już w postanowieniach Kancelarii Centralnej z 18 III i 8 VII 1844 r. Dalsze ich rozwinięcie nastąpiło w drodze praktyki w latach następnych³⁴. Według oficjalnej wersji rugi całkowite dotyczyły włościan, jeśli idzie o powinności „[...] zostających w zupełnej, widocznej i nieuleczonej wypełnienia ich niechęci lub niemożności”³⁵. Rugami częściowymi obejmowano włościan, którzy nie byli zdolni utrzymać się przy dotychczasowym, zbyt dużym, zdaniem władz, gospodarstwie, jako regularnie opłacający się okupnicy. Po zmniejszeniu im gospodarstw rokować mieli wypłacalność zmniejszonego odpowiednio okupu, a od 1848 r. czynszu³⁶. Tak więc w ziemiańskim programie regulacji stosunków rolnych, przynajmniej w ordynacji, przewidziano początkowo utrzymanie przy gruncie gospodarzy małorolnych, użytkujących poniżej 3 morgów gruntu³⁷.

Jedni i drudzy, włościanie eksmitowani i przemienieni na chałupni-

³¹ Por. F. Bortkiewicz, *Nadziały i powinności chłopów pańszczyźnianych w dobrach prywatnych Królestwa Polskiego 1846—1861*, Warszawa 1958.

³² WAPL, AOZ, vol. 8891, k. 5 — KC do AG 19 XII 1840 r.

³³ J. Chmura, *Rugi chłopskie*, s. 150. Poza Ordynacją Zamoyską przy rugach częściowych pozostawiono włościanom jako komornikom nawet od 2 do 4 morgów ziemi, z obowiązkiem odrabiania 2—3 dni pańszczyzny; tamże, s. 147—148.

³⁴ WAPL, AOZ, vol. 8888, k. 65v — Memoriał z 3 VII 1846 r.

³⁵ A. Cyprysiński, op. cit., s. 465.

³⁶ WAPL, AOZ, vol. 8888, k. 64—65 — Memoriał z 3 VII 1846 r.; A. Cyprysiński, op. cit., s. 477; S. Kieniewicz, op. cit., s. 27.

³⁷ Por. odmienny sąd R. Czepulis, *Myśl społeczna twórców Towarzystwa Rolniczego (1842—1861)*, Wrocław 1964, s. 66.

ków, mieli stanowić część mieszkańców ordynacji, żyjących z zarobku, w przeciwieństwie do pełnorolnych gospodarzy, utrzymujących się głównie z rolnictwa ³⁸.

Stąd też m. in. wpływały duże obciążenia gospodarstw chałupniczych. Zdarzało się, że przemieniony na chałupnika włościanin płacił z pozostawionego mu 1 morga gruntu, domu i zabudowań czynsz wyższy, niż rolnik przejmujący pozostałą wielokrotnie większą część gospodarstwa. Np. we wsi Olchowcu, w kl. łukowskim, chałupnik opłacał czynsz roczny 29 zł 20 gr, natomiast gospodarz dzierżawiący 22 morgi gruntu odebranego włościanom tylko 28 zł. Fakt ten wynikał ze specjalnego sposobu obliczania należności od chałupników. Każdego z nich obowiązywał bowiem okup za 52 dni pańszczyzny pieszej, w sumie 26 zł rocznie. Ponadto chałupnicy opłacali dodatkowo czynsz z pozostawionego im 1 morga gruntu. Wysokość tego czynszu była różna. Obliczano go, dzieląc sumę należnego z całej wsi okupu oraz opłat za daniny i osepę przez ilość morgów wszystkich gruntów we wsi, z wyjątkiem nieużytków. Doliczano poza tym opłaty dodatkowe: obowiązujący w niektórych wsiach obok pańszczyzny tzw. czynsz dopłatkowy, składkę oszczędnościową 40 gr, ugaj, składkę gminną. Do tego dochodziła tzw. robocizna 12-dniowa oraz podatki, nie wszystkie zmniejszone. Sumę wszystkich należności obowiązujących chałupnika (poza podatkami) odejmowano od sumy opłacanej skarbowi ordynacji przed rugowaniem. Różnicę, będącą już kwotą niewielką, dzielono przez ilość morgów odbieranego gruntu. W ten sposób ustalano wysokość czynszu z 1 morga gruntu przejmowanego przez innych gospodarzy. Czynsz taki był zawsze przeciętnie o 1/3 niższy od opłacanego z gruntu posiadanego stale ³⁹. Czynsz natomiast obowiązujący chałupnika, aczkolwiek niższy od opłacanego dawniej z całego gospodarstwa, obciążał ogromnie gospodarstwo chałupnicze. Przy 1 morgu gruntu był on nieproporcjonalnie wysoki, w stosunku do czynszu opłacanego z o wiele większych gospodarstw, nierzadko stanowił ponad połowę dotychczasowego. Sytuacja taka utrudniała chałupnikom regularne uiszczanie czynszu.

Z położenia chałupników korzystali gospodarze, którzy przejmowali od nich pozostałą ziemię, na tzw. powiększanie gospodarstw ⁴⁰. Niekiedy

³⁸ WAPL, AOZ, vol. 8886, k. 108v — Urządzenie rolników...

³⁹ WAPL, AOZ, vol. 8886, k. 109 — Urządzenie rolników... Niekiedy był jeszcze niższy; zob. tamże, vol. 8891, k. 139—140 — Wykaz objaśniający z 1845 r.; tamże, vol. 8892, k. 138 — rz. kl. łukowskiego do KC 13 VIII 1851 r.; vol. 4725, k. 8—12 — Wyrachowanie z 10 IV 1845 r.; vol. 4729, k. 14—16 — Wyrachowanie z 7 IV 1846 r.; por. też S. K i e n i e w i c z, op. cit., s. 27.

⁴⁰ T. P o t o c k i, *O urządzeniu stosunków rolniczych w Polsce*, Poznań 1859, s. 352.

grunty po włościanach zmuszonych do zostania chałupnikami, jak też całkowicie eksmitowanych, brali inni włościanie na samodzielne gospodarstwa. Przekazywano im ziemię w dzierżawę zazwyczaj na przeciąg czasu „od lat 3 do 3”, tzn. z możliwością odebrania dzierżawy po upływie każdego trzechlecia. Dzierżawcę zobowiązywano, poprzez pisemną deklarację, do uiszczania czynszu „wyrównującego dawniejszym pre-stacjom”, spłacaniu długu poprzednika w ciągu trzech lat oraz zaspokojenia pozostałych powinności⁴¹. Deklaracje musiały być zatwierdzone przez Administrację Generalną⁴². Pod tym względem ordynacja stanowiła wyjątek, który wbrew dotychczasowym opiniom⁴³ świadczy, iż w Królestwie przed 1846 r. nie wszędzie nadawano grunty bez żadnych pisemnych umów. Z czasem grunty po rugowanych włościanach były wydzierżawiane w ordynacji również poprzez tzw. ogłoszenie konkurencji, czyli na drodze licytacji. Obowiązywały wówczas te same warunki z tym, że wysokość czynszu zależała od sumy ustalonej w czasie licytacji⁴⁴. Grunty po rugowanych gospodarzach, z zabudowaniami lub bez nich, mogły być wydzierżawiane na oddzielne gospodarstwa tylko w przypadku, gdy nie chcieli przejąć ich inni rolnicy, na powiększenie swoich gospodarstw⁴⁵. Ta dążność władz ordynacji do tworzenia w następstwie rugów większych gospodarstw chłopskich była zgodna z ogólną tendencją kraju, zmierzającą do czynszowania względnie utrzymania przy systemie czynszowym gospodarstw dużych, zamożnych, a likwidowania na ich rzecz gospodarstw małych. Tylko bowiem te pierwsze gospodarstwa mogły, poprzez kontakt z rynkiem zapewnić wypłacalność i zagwarantować regularny czynsz dziedzicowi⁴⁶. Podstawą reform czynszowych stała się w tym czasie zasada wzmocnienia gospodarczego wsi do stopnia umożliwiającego wypłacalność, czynszową i podatkową, opartą na samowystarczalności osad⁴⁷. Stąd też dzierżawcą w

⁴¹ WAPL, AOZ, vol. 8897, k. 34 — Deklaracja Jana Łukasika ze wsi Rataj, przejmującego od rugowanego Macieja Misiora z tejże wsi 20 morgów 57 prętów gruntu na lat 3, spisana 24 IX 1845 r.; tamże, k. 55 — Deklaracja Szymona Bradowskiego i Jana Zdybela z Godziszowa „przejmujących społem” od Franciszka Kolasy z tejże wsi 19 morgów 212 prętów na lat 3, spisana 23 IX 1845 r. Por. też. J. Willaume, *Wieś lubelska przed uwłaszczeniem*, Lublin 1964, s. 50.

⁴² WAPL, AOZ, vol. 4725, k. 50—52 — AG do rz. kl. zwierzynieckiego 5 XII 1845 r.

⁴³ Por. H. Chamerańska, recenzja książki J. Willaume'a, *Wieś lubelska*, [W:] KH, 73, (1966), nr 1, s. 214.

⁴⁴ WAPL, AOZ, vol. 8962, s. 55 — Pismo z 8 X 1856 r.

⁴⁵ Tamże, vol. 4725, k. 50—51 — Pismo AG z 5 XII 1845 r.; A. Cyprysin-ski, op. cit., s. 477.

⁴⁶ W. Kula, *Kształtowanie się kapitalizmu w Polsce*, Warszawa 1955, s. 48.

⁴⁷ Z. Stankiewicz, *Uwagi o polityce władz Królestwa Polskiego w zakresie kształtowania struktury wsi skarbowej*, [W:] *Spółeczeństwo Królestwa*

ordynacji, biorącym ziemię na oddzielne gospodarstwo, nie mógł zostać żaden włościanin eksmitowany lub przemieniony na chałupnika⁴⁸.

POCZĄTKI I NASILENIE RUGÓW

Przynajmniej od połowy XVIII w. rugi na większą skalę w Ordynacji Zamoyskiej nie występowały⁴⁹. Ich nasilenie wiąże się z reformą czynszową, a więc z okresem po 1833 r.⁵⁰ Nie oznacza to oczywiście, że ich wcześniej nie było⁵¹. Rugi całkowite w latach wcześniejszych miały jednak miejsce w ordynacji przypuszczalnie sporadycznie. Nic ich też chyba nie łączyło z przeprowadzaną od 1816 r. regulacją wsi i separacją gruntów chłopskich od folwarcznych⁵² — co było typowe w innych częściach kraju⁵³. W Ordynacji Zamoyskiej, w następstwie przeprowadzanych regulacji wsi, dochodziło jedynie do rugów częściowych, które powodowały uszczuplenie obszaru gospodarstw chłopskich. Po zaprzestaniu regulacji i to zjawisko już nie występowało.

Do rugów masowych i całkowitych nie doszło też w ordynacji od razu w początkowym okresie realizacji reformy czynszowej, mimo że po 1831 r. stały się one w Królestwie zjawiskiem szczególnie częstym⁵⁴. Pierwsze rugi w latach reformy czynszowej postanowiono przeprowadzić w ordynacji w 1843 r.⁵⁵ Nie objęto nimi miast i zamieszkałych tam

---

Polskiego. Studia o uwarstwieniu i ruchliwości społecznej, pod. red. W. Kuli, t. II, Warszawa 1966, s. 337.

⁴⁸ WAPL, AOZ, vol. 4725, k. 50 — Pismo AG z 5 XII 1845 r.

⁴⁹ R. Orłowski, *Położenie i walka klasowa chłopów w Ordynacji Zamoyskiej w drugiej połowie XVIII wieku*, Lublin 1963, s. 66.

⁵⁰ WAPL, AOZ, vol. 8888, k. 64—65 — Memoriał z 3 VII 1846 r.

⁵¹ Por. J. Bartyś, *Nizinna hodowla owiec w II połowie XVIII i w I połowie XIX wieku na przykładzie dóbr Ordynacji Zamoyskiej*, Wrocław 1963, s. 23.

⁵² WAPL, AOZ, vol. 8886, k. 106v — Urządzenie rolników... PBN we Lwowie, Sap. 128/IIc, A. Zamoyski — Raport o zarządzie ordynacji od 1 IV do 31 XII 1833 r., Klemensów w grudniu 1833 (odpis uprząstępniony przez doc. dr R. Oriowskiego).

⁵³ T. Gołębiowski, *Stosunki gospodarczo-społeczne w Królestwie Kongresowym w okresie 1815—1846*, „Przegląd Socjologiczny”, 9 (1947) 210.

⁵⁴ W. Rusiński, *Rozwój gospodarczy*, s. 227.

⁵⁵ Pomysły jednak wysuwano wcześniej. W 1842 r. oficjalista Frankowski zaproponował, ażeby włościan nie okupujących się regularnie przemieniać na chałupników, a w ogóle nie opłacających okupu — całkowicie eksmitować. W tym samym mniej więcej czasie Andrzej Zamoyski wypracował w Klemensowie zasady rugowania włościan nie uiszczających należności, które polecił K. Garbińskiemu zastosować w swoich dobrach w Jadowie, gdzie od niedawna zaczął czynszowanie włościan. Zasady te w poważnej części legły później u podstaw przeprowadzanej w ordynacji akcji rugów. W liście do Garbińskiego z 24 IV

mieszczan-rolników, lecz tylko gospodarzy wiejskich. Decyzję tę podjęto, mimo wystosowania 24 II 1843 r. przez KRSWiD okólnika do rządów gubernialnych, zakazującego samowolnego rugowania włościan przez dziedziców⁵⁶. W 1843 r. zamierzano w ordynacji rugować 8 gospodarzy: Jana Wróbla ze wsi Różańca, Franciszka Roga z Aleksandrowa, Kazimierza Bodysa ze wsi Górniki, Wasyla Myszkę z Księżpola, Antoniego Brzezińskiego z Rogóżna, Stanisława Bąka z Turobina, Aleksandra Dobrzańskiego z Babic, Jana Łepko z Łazorów⁵⁷.

Ostatni z tych włościan zaprotestował i wniósł skargę do naczelnika pow. zamojskiego. Naczelnik, powołując się na postanowienie namiestnika Królestwa z 1 XII 1843 r., nakazujące zwracanie uwagi, aby rugi nie odbywały się „dla osobistej korzyści dziedzica”, polecił wstrzymać rugowanie Jana Łepko. Odpowiedziano mu, że nie jest w interesie ordynata ogolaczać wieś z gospodarzy, niemniej Jan Łepko musi być wyrugowany z powodu uprawiania kradzieży i związków swoich ze złodziejami, przybywającymi z Galicji. Ponadto wieś sama miała wyrazić życzenie, ażeby został on wydalony. Naczelnik powiatu argumentację tę uznał za wystarczającą i zaraz na początku następnego roku zaakceptował wyrugowanie⁵⁸. Konieczność rugowania Jana Wróbla uzasadniała Administracja Generalna, podkreślając jego „nieużyteczność” z powodu zalegania z opłatami i robocizną. Rugowanie pozostałych włościan tłumaczono ich długami, nieposłuszeństwem, złym prowadzeniem się itp. Wnioski powyższe nie spotkały się ze sprzeciwem władz powiatowych⁵⁹.

Nie wszystkich jednak włościan wymienionych wyżej rugowano w 1843 r. Decyzje Kancelarii Centralnej, które zapadły pod koniec roku, spowodowały, iż rugowanie niektórych gospodarzy odłożono na później. Wstrzymano poza tym rugowanie Jana Wróbla, ponieważ przyrzekł on

---

1843 r. polecił Zamoyski: „Jeżeli biedni, więc grunta im zmniejszyć na 1 mórg ogrodu, wtedy łatwo zapłacać po 1 dniu z tygodnia, bo do zarobku grunt nie będzie im przeszkadzał, a z gruntem większym idzie lenistwo. Jeżeli się trafią we wsi ochotnicy na większe grunta, to od pierwszych odebrane posłużą na dodatki dla drugich, wtedy kontrakty się spiszą z takimi na lata dłuższe. Nie trafią się ochotnicy, to odebrane grunta przyłączą się do folwarków...” Ossol. rps 5700, s. 60; zob. też WAPL, AOZ, vol. 8886, k. 8. — Uwagi w sprawie urządzenia włościan z 27 XII 1842 r.; AGAD, AZ, vol. 2512 — Frankowski do Cypryńskiego 10 II 1842 r.; S. Kieniewicz, op. cit., s. 27; tenże, *Między ugodą a rewolucją (Andrzej Zamoyski w latach 1861—62)*, Warszawa 1962, s. 15.

⁵⁶ H. Grynwaser, op. cit., t. II, s. 104—105.

⁵⁷ WAPL, AOZ, vol. 8891, k. 15 — AG do KC 13 XI 1843 r.; tamże, k. 16 — AG do KC 16 XI 1843 r.; tamże, k. 19 — AG do KC 7 XII 1843 r.; k. 21 — Wyciąg z protokołu sesji AG z 23 XI 1843 r.; tamże, k. 23 — AG do KC 28 XII 1843 r.

⁵⁸ Tamże, k. 20 — AG do KC 4 III 1844 r.

⁵⁹ Tamże, k. 15—16 — KC do AG 6 XII 1843 r.; k. 23 — Notatka KC z 13 I 1844 r.

opłacić połowę należności za nie okupioną i nie odrobioną przez siebie pańszczyzną. Na resztę zaś długu obiecał „wystawić deklarację”, w której miał zobowiązać się spłacić go ratami do 30 VI 1945 r.⁶⁰ Wstrzymano również z podobnych względów rugowanie Aleksandra Dobrzańskiego. Rugowano ostatecznie w ordynacji w 1843 r. dwóch włościan: Stanisława Bąka i Jana Łepko, usuwając ich całkowicie z gospodarstw.

Niewielkie rozmiary przybrały rugi również w 1844 r., chociaż zapowiadały się na dużą skalę. Sam bowiem tylko rządca klucza tomaszowskiego przedstawił do rugowania 33 gospodarzy. Ze względu jednak na niemożność usunięcia od razu z gospodarstw tak dużej liczby włościan, polecono rządcy wstrzymanie rugów i zadbanie w inny sposób o większą wypłacalność⁶¹. Nakazano natomiast w 1844 r. rugować Walentego Kuśmierza z Wilkołaza, z powodu „gorszącego oporu” przeciw przepędzaniu przez jego łąkę bydła sąsiadów. On jednak odwołał się do Kancelarii Centralnej w Warszawie i zażądał powołania komisji dla rozstrzygnięcia sprawy. Do utworzenia komisji nie doszło. Uzyskał jednak decyzję Kancelarii Centralnej zawieszającą rugowanie⁶². Rugowano więc ostatecznie w ordynacji w 1844 r. 6 włościan, po jednym z sześciu spośród trzynastu kluczy. Usunięto całkowicie z gospodarstwa Bartłomieja Pryka ze wsi Niedzieliska w kl. zwierzynieckim. Ze wsi Wjęprza w kl. lipskim eksmitowano Andrzeja Łągoźnego, ze wsi Górniki w kl. aleksandrowskim Kazimierza Bodysa, a z Różańca w kl. łukowskim Jakuba Larwę. Wszystkim im zarzucono „złe prowadzenie się”⁶³. Dwóch gospodarzy: Antoniego Brzezińskiego z Rogóżna i Wasyla Myszkę z Księżpola rugowano z dotychczasowych gospodarstw z poleceniem przeniesienia się do wsi Tarnawy, gdzie mieli być osiedleni jako chałupnicy⁶⁴.

O wiele większe rozmiary przybrały w ordynacji rugi w 1845 r. Miały też one wówczas znacznie gwałtowniejszy przebieg. Nic dziwnego, lata czterdzieste to już okres największego nasilenia rugów w kraju⁶⁵. W ordynacji kierował nimi przysłany do Zwierzyńca członek Kancelarii Centralnej — Aleksander Adamowski. W sprawach dóbr był on dobrze obeznany i zasługiwał, zdaniem władz, „na wszelką ufność tak względem znajomości rzeczy, jak i umiarkowania”⁶⁶. Według pierwszej, oficjalnej

⁶⁰ WAPL, AOZ, vol. 8891, k. 52 — AG do KC 6 V 1844 r.

⁶¹ Tamże, k. 47 — AG do KC 25 IV 1844 r.

⁶² Tamże, k. 57 AG do KC 12 VII 1844 r. i k. 63 — W. Kuśmierz do KC 10 VIII 1844 r.

⁶³ WAPL, AOZ, vol. 8891, k. 61 — Wyciąg z protokołu sesji AG z 18 VIII 1844 r. i k. 68 — także wyciąg z 16 IX 1844 r.

⁶⁴ Tamże, k. 59 — AG do KC 10 VII 1844 r. Był to jedyny znany przypadek przeniesienia włościan w następstwie rugów do innej wsi.

⁶⁵ J. Leskiewiczowa, *Przemiany w ustroju rolnym*, s. 338.

⁶⁶ WAPL, AOZ, vol. 8888, k. 65 — Memoriał z 3 VII 1846 r.

wersji, przybył on na początku 1845 r. do Zwierzyńca „[...] dla załatwienia czynności, ściągających się do okupu i użycia powinności dwunastodniowej”⁶⁷. Z rozmów dopiero, które miał z włościanami wyniknęła podobno potrzeba okazania im „różnicy”, jaka powinna zachodzić między okupnikami i nieokupnikami⁶⁸. Faktycznie przeprowadzenie w ordynacji masowych rugów w 1845 r. przewidywały już rozporządzenia Kancelarii Centralnej z 18 III i 8 VII 1844 r. Na podstawie uwag Adamowskiego Kancelaria Centralna poleciła mu „przeistoczyć” niektórych pełnorolnych gospodarzy na chałupników, a innych całkowicie usunąć z gospodarstw⁶⁹. Upoważniono go do odebrania w każdej wsi, w której było kilkunastu lub więcej nieokupników, gospodarstwa jednemu z najbardziej zadłużonych włościan, a zarazem najbardziej opornemu⁷⁰. W każdej też takiej wsi jednego rolnika nieregularnie się okupującego i „niezdolnego”⁷¹ do gospodarowania na dotychczasowej przestrzeni gruntu, mógł on zamienić na chałupnika. Tym włościanom, którzy nie chcieli przyjąć warunków tzw. całochałupniczych, ale nie zasługiwali na zupełną eksmisję, mógł Adamowski pozwolić pozostać przy samej chałupie i zabudowaniach gospodarskich, bez 1 morga ogrodu, pod warunkiem wykonywania powinności komorniczych, płacenia zniżonego ugaju, składki 40 gr oraz odrabiania powinności 12-dniowej. Odmowa w tym przypadku pociągała za sobą całkowitą eksmisję⁷².

Przed przystąpieniem do rugów polecono Adamowskiemu zakomunikować wszystkim włościanom-okupnikom o istnieniu możliwości przejęcia przez nich gruntów po rugowanych gospodarzach. Pierwszeństwo w tym względzie przyznano najbliższym sąsiadom⁷³. W razie jednak zdecydowanej odmowy z ich strony, grunty po nieokupnikach polecono Adamowskiemu „wypuścić” osobom dzierżawiącym budowlę „skarbowe”, a więc niekoniecznie rolnikom. W przypadku, gdyby ci ostatni próbowali odmówić, miał on zagrozić im cofnięciem dzierżaw⁷⁴. We wszystkich też wsiach ordynackich zamierzano wzniesić dwojaki, nie tylko dla służby folwarcznej, ale także dla rugowanych włościan „[...] którym

⁶⁷ Tamże, vol. 8849, k. 23 — Pismo AG z 26 II 1845 r.

⁶⁸ Tamże, vol. 4725, k. 54 — KC do Adamowskiego 14 II 1845 r.

⁶⁹ Tamże, vol. 8849, k. 48 — Pismo AG z 28 II 1845 r.

⁷⁰ Tamże, vol. 8888, k. 64v — Memoriał z 3 VII 1846 r.

⁷¹ Według S. Kieniewicza (*Sprawa włościańska*, s. 29): „najmniej zaradnego”.

⁷² WAPL, AOZ, vol. 4725, k. 55–56 — KC do Adamowskiego 14 II 1845 r.; T. Potocki, op. cit., s. 351; S. Kieniewicz, *Sprawa włościańska*, s. 29; S. Śreniowski, *Uwłaszczenie chłopów*, s. 225; D. Rzepniewska, op. cit., s. 19.

⁷³ A. Cyprysiński, op. cit., s. 472.

⁷⁴ WAPL, AOZ, vol. 4725, k. 54 — KC do AG 14 II 1845 r.

nie warto było stawiać osobnych chałup”⁷⁵. Adamowski został zobowiązany do rugowania wyłącznie tych nieregularnie okupujących się gospodarzy, którzy najmniej byli skłonni do stawiania przeszkód i „[...] najmniej mieli otuchy na zjednanie sobie protekcji i pobłażania władz rządowych”⁷⁶.

Tak zakreśliwszy krąg osób, które należało rugować, władze ordynacji poleciły Adamowskiemu starać się o przeprowadzenie rugów dobrowolnie, za zgodą samych włościan. W tym celu zobowiązano go do pobierania od rugowanych gospodarzy wspomnianych wyżej specjalnych deklaracji, sporządzanych najczęściej w urzędzie zastępcy wójta gminy, w obecności dwóch świadków, na urzędowym stemplowym papierze, którego koszt oni sami pokrywali. Deklaracje spisywano według jednego wzoru. Różniły się one między sobą czasami jedynie doborem słów i szykiem wyrazów. W deklaracji włościanin usuwany z gruntu stwierdzał zawsze, że nie jest zdolny do dalszego prowadzenia gospodarstwa z pożytkiem dla siebie i ordynacji. Zaznaczał, że nie posiada odpowiedniego inwentarza i nie jest w stanie opłacać obowiązującego go okupu oraz innych należności i podatków. W celu więc niepowiększania aktualnego zadłużenia zrzekał on się dobrowolnie swego gospodarstwa wraz z budynkami mieszkalnymi i zabudowaniami gospodarskimi. W przypadku natomiast przechodzenia na chałupnika, w deklaracji znajdowało się stwierdzenie, iż ustępujący z gospodarstwa włościanin zatrzymuje chałupę i inne zabudowania oraz że pozostawiony zostaje mu 1 mórg gruntu. Wymieniano także rodzaj i wysokość nowych powinności⁷⁷.

Spełniając polecenia władz Aleksander Adamowski wybrał w różnych wsiach wszystkich 13 kluczy 301 włościan i postanowił ich rugować. Włościanie ci dłużni byli łącznie skarbowi ordynacji 67 722 zł 10 1/2 gr⁷⁸, tj. przeciętnie po 225 zł każdy. Stanowiło to sumę niemałą, zważywszy, że okup w ordynacji wynosił średnio z jednego gospodarstwa 60 zł rocznie⁷⁹. Oprócz włościan wytypowanych zgłosiło się do Adamowskiego 7 gospodarzy, nie lub niewiele dłużnych, którzy oświadczyli, iż nie są w stanie prowadzić dalej gospodarstw i prosili o odebranie ich⁸⁰. Kancelaria Centralna początkowo postanowiła wstrzymać się z

⁷⁵ Tamże, k. 60—61 — KC do Adamowskiego 5 IV 1845 r.

⁷⁶ Tamże, k. 55 — KC do Adamowskiego 14 II 1845 r.

⁷⁷ Tamże, vol. 8887, s. 233 — Deklaracja Mateusza Hasicza z 28 V 1846 r.; vol. 8897, k. 16—58 — Deklaracje dobrowolnych zrzeczeń z 1845 r.; vol. 8891, k. 221 — KC do Adamowskiego 19 VII 1847 r.; A. Cyprysiński, op. cit. s. 477.

⁷⁸ Tamże, vol. 8891, k. 137v — Tabela wyjaśniająca... z 1845 r.

⁷⁹ Tamże, vol. 8888, k. 65—65v — Memoriał z 3 VII 1846 r. Sumę zadłużenia rugowanych włościan zaokrąglono tu do 67 700 zł.

⁸⁰ Tamże, k. 65v.

decyzją w tej sprawie do momentu rozstrzygnięcia jej przez Konstantego Zamoyskiego. Poleciała więc dać włościanom chwilowo odpowiedź odmowną. Pozytywnie ich prośbę pozwolono Adamowskiemu załatwić tylko wtedy, gdy znajdą się włościanie chętni do przejęcia po nich gruntów. Tacy przypuszczalnie się znaleźli względnie Adamowski uzyskał zgodę Konstantego Zamoyskiego, gdyż rugował on ostatecznie 308 gospodarzy⁸¹, a więc w tej liczbie i owych 7 rolników⁸². Spośród nich 201 zostało chałupnikami, a 107 rolników, opuściwszy całkowicie gospodarstwa, przeszło w większości na wyrobników⁸³. Z tych ostatnich 38 przekazało swoje gospodarstwa innym włościanom. O wydzierżawienie pozostałych gruntów władze musiały dopiero zabiegać⁸⁴. Stan ten i późniejsze zmiany przedstawia poniższa tabelka⁸⁵:

⁸¹ Spośród nich tylko jednemu, Mikołajowi Kurowi z Turzyńca w kl. zwierzynieckim, przemienionemu na chałupnika, a dłużnemu 64 zł 4 gr, pozwolono pozostać chwilowo przy całym gospodarstwie, a niebawem całkowicie mu je przywrócono, na podstawie decyzji AG z 24 VI 1845 r. Stąd też efektywnie liczba rugowanych włościan zmniejszyła się w ordynacji w połowie 1845 r. do 307, a przemienionych na chałupników spadła do 200. S. Kieniewicz (*Sprawa włościańska*, s.29) nie uwzględnił w podanej statystyce 7 rolników, którzy sami zażądali rugowania i których Adamowski usunął z gospodarstw; J. Willaume (op. cit., s. 56) nie wziął natomiast pod uwagę przywrócenia gospodarstwa Mikołajowi Kurowi. Stąd u obu autorów odmiennie liczby rugowanych. U pierwszego 301, u drugiego 308; por. WAPL, AOZ, vol. 4725, k. 77 — rz. kl. zwierzynieckiego do AG 26 V 1844 r.; vol. 8891, k. 127—138 — Tabela wyjaśniająca... z 1845 r.

⁸² WAPL, AOZ, vol. 8888, k. 65v — Memoriał z 3 VII 1846 r.; vol. 4725, k. 62 — KC do Adamowskiego 23 V 1845 r. Tym samym w stosunku do średniej liczby gospodarzy w 1844/45 r. 13709 — rugowano 2,2% ogółu rolników.

⁸³ Tamże, vol. 8888, k. 65v — Memoriał z 3 VII 1846 r. W innym przekazie źródłowym, znajdujemy informację, że spośród 308 rugowanych włościan powinności chałupnicze przyjęło 198, a „nawet i chałupy odstąpiło” 109 gospodarzy. Niezależnie od zagubionego przy tym obliczeniu jednego gospodarza, którym okazał się Roman Moczybroda ze wsi Obroc z kl. stróskim (przypuszczalnie przemieniony na chałupnika), liczba włościan całkowicie rugowanych z gruntu byłaby większa od podanej wyżej, a tych, którzy zostali chałupnikami nieco mniejsza. Fakt ten wytłumaczyć można jednak tym, że z biegiem czasu kilku gospodarzom spośród eksmitowanych pozwolono zostać chałupnikami i stan ten, jako ostateczny, oddaje sporządzony nieco później Memoriał z 3 VII 1846 r.; por. WAPL, AOZ, vol. 8891, k. 127—138 — Tabela wyjaśniająca... z 1845 r.

⁸⁴ Rugowani całkowicie z gospodarstw włościanie zamieszkali jako komornicy u innych rolników, niektórym zaś pozwolono osiąść w budowanych wówczas, nie wszędzie jednak, dwojakach. Tym, zamieszkałym w dwojakach, rugowanym całkowicie rolnikom, wbrew twierdzeniu D. Rzepniewskiej (op. cit., s. 19) nie pozostawiono morga gruntu. Otrzymali go wyłącznie gospodarze przemienieni na chałupników, tym zaś pozostawiono dotychczasowe budynki. WAPL, AOZ, vol. 4725, k. 54—55 — KC do Adamowskiego 14 II 1845 r.

⁸⁵ WAPL, AOZ, vol. 8891, k. 127—138 — Tabela wyjaśniająca... z 1845 r.; vol. 4725, k. 77 — Pismo do AG z 26 V 1846 r.

Tab. 1. Eksmisje w 1845 r.

Lp.	Klucz	Liczba osad (średnio)	Rugowani				Liczba osad przekazanych innym włościanom
			całkowicie	przemienieni na chałupników	Razem		
		liczba			%		
1	Aleksandrowski	1082	4	16	20	1,8	3
2	Biscki	923	8	6	14	1,5	2
3	Krzemieński	1961	6	15	21	1,1	3
4	Księżpolski	1299	7	5	12	0,9	3
5	Lipiński	1366	12	8	20	1,5	—
6	Lipski	676	12	22	34	5,0	7
7	Łukowski	1119	12	9	21	1,9	3
8	Rogóźniański	473	3	11	14	2,9	4
9	Starozamojski	741	3	15	18	2,4	1
10	Stróski	1336	7	8	15	1,2	—
11	Turobiński	656	10	19	29	4,1	4
12	Tworyczowski	1172	22	30	52	4,5	5
13	Zwierzyniecki	905	3	35	38	4,2	3
Razem		13709	109	199	308	2,2	38
Zmiany późniejsze:			—2	+2			
Zmiany późniejsze:			107	201	308		
Razem			107	200	307		

Jak z powyższej tabeli wynika, rugi przeprowadzone w 1845 r. przybrały odmienne rozmiary w poszczególnych kluczach. Jeszcze większe różnice, jeśli idzie o liczbę rugowanych włościan, wystąpiły w poszczególnych wsiach. Najwięcej gospodarzy rugowano w 1845 r. we wsi Niedzieliska w kl. zwierzynieckim — 24. We wsi Obroc w kl. stróskim usunięto z dotychczasowych gospodarstw 10 włościan, a w Tarnawie w kl. turobińskim — 7. W Pniówku w kl. lipskim, w Wirkowiciach w kl. starozamojskim i w Obszy w kl. łukowskim rugowano po 6 rolników. W Białej w kl. krzemieńskim, w Zawadkach w kl. księżpolskim, w Lipinach Dolnych w kl. lipińskim, w Łukowej i w Zamchu w kl. łukowskim, w Głudkach i Żabnie w kl. turobińskim usunięto po 4 gospodarzy. W pozostałych wsiach, oczywiście nie we wszystkich, rugami objęto od 1 do 3 gospodarzy ⁸⁶.

Przy rugach przeprowadzonych w 1845 r. nie sposób ustalić ściśle przyczyn, które spowodowały, że jednych włościan rugowano całkowi-

⁸⁶ Tamże, vol. 8891, k. 127—138 — Tabela wyjaśniająca... z 1845 r.

cie, usuwając ich zupełnie z gospodarstw, a innych uczyniono chałupnikami. Polecenia, ażeby eksmitować przede wszystkim włościan najbardziej zadłużonych Adamowski ściśle nie przestrzegał albo też otrzymał je zbyt późno, aby mógł wprowadzić w życie. Wzmianki bowiem o tym poleceniu spotykamy jedynie w sporządzonym dla A. Zamoyskiego, już po zakończeniu rugów, tzw. Memoriale, spisany w połowie 1846 r. W cytowanej natomiast instrukcji Kancelarii Centralnej z 14 II 1845 r. było powiedziane jedynie, że spośród dwóch włościan, mających zostać rugowanymi miał Adamowski eksmitować, rugując całkowicie: „Jednego, któryby przez upór, albo podburzanie innych do oporu, bądź przez wyrażenie znacznych szkód leśnych i w ogóle przez złe prowadzenie się zasługiwał na eksmisję”⁸⁷. Tak samo mniejsze zadłużenie nie decydowało o przemianie drugiego gospodarza w wytypowanej wsi — obok całkowicie eksmitowanego — na chałupnika. W tym ostatnim przypadku rozstrzygnąć sprawę miała tzw. „niemożność czynienia zadość” dotychczasowym zobowiązaniom. Innymi słowy, chodziło o to, czy dany włościanin jest w stanie wywiązywać się z ciężących na jego gospodarstwie powinności⁸⁸. Tak więc w 1845 r. o rugach nie decydowało wyłącznie najwyższe zadłużenie włościan, lecz w grę wchodził cały szereg innych, wspomnianych wyżej czynników oraz wywierały pewien wpływ subiektywne oceny Adamowskiego. Stąd też wśród 308 gospodarzy wówczas rugowanych znalazł się m. in. Józef Szponar z Tereszpoła w kl. zwierzynieckim, dłużny skarbowi ordynacji 1 288 zł 1 gr, którego po wyrugowaniu uczyniono chałupnikiem. Natomiast innych włościan w tym kluczu, np. Jakuba Dulembę z Topólczy dłużnego zaledwie 141 zł 26 gr oraz Franciszka Bubiłkę z Kawęczyna winnego 386 zł 11 gr, całkowicie usunięto z gospodarstw. Podobne, a nawet jeszcze bardziej skrajne wypadki miały miejsce w pozostałych kluczach.

Zadłużenie rugowanych w 1845 r., wynoszące 67 722 zł 10 1/2 gr, po dokonaniu rugów zmniejszyło się o 11 130 zł 23 gr, tj. o 16,4%, spadając tym samym do 56 591 zł 17 1/2 gr. Przyjęto bowiem na poczet długów zasiewy rugowanych rolników oraz zabrano im: 67 koni, 7 źrebiąt, 13 wołów roboczych, 71 byków, 148 krów, 66 jałówek, 53 cielaki.

W trakcie czynności związanych z rugami przystąpił także Adamowski do rozbierania budynków po włościanach całkowicie rugowanych. Dokonał jednak tego tylko w kl. zwierzynieckim⁸⁹.

Akcja rugów trwała w ordynacji w 1845 r. dość długo. Wstępne przy-

⁸⁷ Tamże, vol. 4725, k. 54; por. S. Sreniowski, *Uwłaszczenie chłopów*, s. 225.

⁸⁸ WAPL, AOZ, vol. 4725, k. 54—55 — KC do Adamowskiego 14 II 1845 r.; vol. 8891, k. 127—138 — Tabela wyjaśniająca... z 1845 r.

⁸⁹ Tamże, vol. 8891, k. 127—138 — Tabela wyjaśniająca... z 1845 r.

gotowania do niej zaczął Adamowski w lutym i prowadził w marcu 1845 r. Rugi rozpoczął w czerwcu 1845 r. w kl. księżpolskim a zakończenie ich przewidywał we wrześniu w kl. tworyczowskim⁹⁰. Kiedy faktycznie je ukończył nie sposób ustalić, prawdopodobnie późną jesienią. Ich efekt to nie tylko całkowite usunięcie z gospodarstw, bądź zmniejszenie użytkowanego gruntu, które dotknęło ponad trzystuosobową rzeszę rolników, do następstw rugów zaliczyć trzeba także atmosferę strachu, jaką niechybnie one wytworzyły. Spowodować ona musiała ujemne skutki. Włościanie, przede wszystkim ubożsi, zaniebdywali gospodarstwa, skoro w każdej chwili mogło grozić im usunięcie lub zmniejszenie powierzchni gruntu.

Rugi, według oficjalnej wersji, miały się odbyć w 1845 r. „[...] tak dalece dobrowolnie i zgodnie, że nie zaszła ani raz potrzeba udawania się na drogę bądź administracyjną, bądź sądową”⁹¹. Twierdzenie to trudne jest do sprawdzenia. Różne komplikacje w czasie rugów musiały zachodzić. Wskazywać na to mogą późniejsze żądania włościan przywrócenia im odebranych gospodarstw. Nakazują one sądzić, iż z ową dobrowolnością było różnie. Liczni włościanie domagali się dawnych gospodarstw, mimo że złożyli uprzednio tzw. deklaracje o dobrowolnym zrzeczeniu się ich, bądź też przyjęli 1 mórg gruntu i zostali chałupnikami. Kancelaria Centralna w przypadkach takich roszczeń z reguły odmawiała swej zgody, mimo że niektórzy z rugowanych włościan byli zdaniem rządców „dobrej konduity”. Tak np. przemieniony na chałupnika Kazimierz Czop z Niedzielisk, chociaż był dłużny 537 zł 10 gr posiadał jednak 2 konie i 2 krowy. Mógł on zdaniem rządcy z czasem, przy dawnym gospodarstwie, z łatwością dług spłacić. Jako chałupnik jedyny w kl. zwierzynieckim opłacił on okup z góry za cztery kwartały. Kancelaria Centralna odmówiła jednak zgody na przywrócenie mu gospodarstwa⁹². Inny włościanin, Aleksander Martyna ze wsi Bystre, po odebraniu mu całego gospodarstwa prosił o pozwolenie użytkowania dotychczas posiadanej ziemi. Prośbę swą popierał tym, że dług częściowo już uiścił i winien jest ordynacji tylko 48 zł 10 gr. Kancelaria Centralna i tym razem nie wyraziła zgody. Włościanin ten zażądał wówczas od władz ordynacji odszkodowania za odebrane mu budynki, których postawienie kosztowało go 830 zł. Roszczenia jego odrzucono, wychodząc z założenia, że zabudowania odstąpił on dobrowolnie. Aleksander Martyna dalej jednak dochodził swoich praw, żądając z czasem wprost zwrócenia mu gos-

⁹⁰ Tamże, k. 83 — Adamowski do KC 29 VI 1845 r.; tamże, k. 90 — Adamowski do KC 31 VIII 1845 r.

⁹¹ Tamże, vol. 8888, k. 65v — Memoriał z 3 VII 1846 r.

⁹² Tamże, vol. 4725, k. 90 — AG do rz. kl. zwierzynieckiego 4 III 1847 r. i k. 127v — Tabela wyjaśniająca... z 1845 r.

podarstwa⁹³. Naczelnik powiatu zamojskiego delegował więc burmistrza Krzeszowa w celu przeprowadzenia dochodzenia. Okazało się wówczas, że gospodarz ten zadłużył się wyłącznie z powodu klęsk żywiołowych oraz że podstępnie podsunęto mu do podpisania deklarację o zrzeczeniu się ziemi i budynków. Efekt jego starań był ten, że zarząd ordynacji usunął go z dwojaka, w którym zamieszkał po opuszczeniu w następstwie eksmisji domu, a później stodoły⁹⁴. Użytkownika odebranego gruntu domagał się także włościanin ze wsi Łukowa, Jan Dziurdza. Za sprawą swoją wystąpił on podczas przejazdu gubernatora lubelskiego, gen. Albertowa. Ten jednak odesłał go do władz ordynacji, a rządzący kluczowemu wspomniął jedynie „[...] aby także napisać, a może skutek jaki nastąpi”⁹⁵. Rządca nie skorzystał z tej propozycji, a skarżącemu się włościaninowi zarząd ordynacji odmówił użytkownika odebranej mu ziemi. Decyzję swoją motywował tym, że w przypadku wyrażenia zgody na jego prośbę, także inni chłopci udawaliby się z petycjami do gubernatora⁹⁶.

Rugami przeprowadzanymi w ordynacji w 1845 r. interesowały się władze rządowe i próbowały ingerować. Naczelnik powiatu krasnostawskiego uznał liczbę 29 rugowanych gospodarzy w kl. turobińskim za zbyt wysoką, a sposób przeprowadzania rugów za nadmiernie gwałtowny. Z tego względu nakazał on Adamowskiemu wstrzymanie rugów i zabronił sprzedawania na pokrycie zadłużeń rzeczy zajętych u włościan. Administracja Generalna zmuszona została wówczas do tłumaczenia naczelnikowi powiatu, że usuwanie włościan z gruntu dokonywano tylko na podstawie „dobrowolnych z ich strony zrzeczeń”, wyrażonych pisemnie w deklaracjach. Kancelaria Centralna ze swej strony zaapelowała następnie do naczelnika powiatu krasnostawskiego o poprzestanie na tych wyjaśnieniach⁹⁷. I widocznie tak się stało, skoro dalszych kroków w tej sprawie naczelnik nie podejmował.

O trudnościach, jakie wynikły w czasie przeprowadzania rugów, świadczy także zachowanie licznej grupy włościan ze wsi Niedzielisk, których uczyniono chałupnikami. Odmówili oni dostarczenia na jarmark, w celu sprzedaży na pokrycie długów, zajętych im podczas rugów plonów i dobytku. Za opór ten Administracja Generalna zagroziła im wszystkim eksmisją i poleciła najoporniejszych usunąć całkowicie z gospodarstw⁹⁸.

⁹³ Tamże, vol. 8943, k. 35 — rz. kl. lipińskiego do AG 6 VII 1847 r.

⁹⁴ Tamże, k. 25 — rz. kl. lipińskiego do AG 24 III 1845 r.

⁹⁵ Tamże, vol. 8946, k. 13 — Pismo z 21 IX 1845 r.

⁹⁶ Tamże, vol. 8891, k. 93 — AG do KC 16 IX 1845 r.

⁹⁷ Tamże, k. 94 — AG do zwgm Turobin 16 X 1845 r.; tamże, k. 93 — Notatka KC z 25 IX 1845 r.

⁹⁸ Tamże, vol. 4725, k. 27 — Pismo AG z 18 VI 1845 r.

Niektórzy rolnicy w trakcie rugów sami zresztą odmawiali przyjęcia „obowiązków chałupniczych” i całkowicie ustępowali z gospodarstw⁹⁹. Zdarzało się bowiem, że zarówno jedni, jak i drudzy uprawiali część odebranej im ziemi, z powodu nieprzyjęcia wszystkich gruntów przez innych gospodarzy¹⁰⁰. Oczywiście czynili to nielegalnie, a władze ordynacji utrudniały im uprawę¹⁰¹.

RUGI W LATACH 1846—1847

W roku 1846 do rugów na większą skalę w ordynacji nie doszło. Musiały one zejść na plan dalszy w obliczu powstania chłopskiego w Galicji. Zaniepokojenie władz rządowych wydarzeniami, rozgrywającymi się tuż za granicą, powodowane było obawą, ażeby wypadki podobne nie powtórzyły się w sąsiadującej z Galicją ordynacji¹⁰². Zarząd ordynacji z tym nastawieniem władz musiał się liczyć. Nie wykluczone, że i sam podzielał podobne obawy. Kancelaria Centralna skierowała więc z Warszawy do Zwierzyńca, w końcu marca lub na początku kwietnia 1846 r., polecenie, ażeby rządcy kluczowi wstrzymali się z „dopełnieniem zdecydowanych eksmisji”¹⁰³. Nie zaniechano natomiast akcji „kwalifikowania nieokupników” do eksmisji¹⁰⁴. Chwilowo zawieszono więc rugi, chociaż nie całkowicie. Z początkiem 1846 r. wyrażono zgodę na „dobrowolne zrzeczenie się” gospodarstwa chałupniczego przez rugowanego w 1845 r. Filipa Borysa, ze wsi Zbytów w kl. starozamojskim¹⁰⁵. Chodziło o zmniejszenie trudności, jakie przysparzać zaczęli chałupnicy. Niektórzy spośród nich po wyrugowaniu w 1845 r., mimo uprzedniej zgody, nie przyjęli „powinności chałupniczej”, inni „od przyjętej odstąpili” — wszyscy natomiast pozostali w dotychczasowych zabudowaniach i korzystali z pozostawionego im morga gruntu. Poleciała więc Administracja Generalna

⁹⁹ Tamże, vol. 8886, k. 146 — Pismo AG z końca 1845 r.

¹⁰⁰ Początkowo bowiem dla wykazania solidarności z rugowanymi gospodarzami, w obawie przed reakcją wsi, bądź też z powodu nieufności, inni włościanie nie chcieli przyjmować przekazywanych im gruntów. Władze ordynacji tłumaczyły to znową ze strony włościan. Z czasem dopiero, pod wpływem groźby przekazania ziemi pod nowe folwarki, zaczęli oni przybierać ziemię po rugowanych sąsiadach. WAPL, AOZ, vol. 8888, k. 66 — Memoriał z 3 VII 1846 r.; por. też vol. 4725, k. 25 — AG do rz. kl. zwierzynieckiego 19 VII 1845 r.; R. Bender, *Nieudana próba*.

¹⁰¹ WAPL, AOZ, vol. 4729, k. 13 — Pismo AG z 16 X 1845 r.

¹⁰² WAPL, RGL, Wydz. Pol., vol. 68, s. 9 i 11 — Dwa pisma naczelnika pow. zamajskiego do GCL z 3 III 1846 r.

¹⁰³ WAPL, AOZ, vol. 9111, s. 685 — Pismo z kwietnia 1846 r.

¹⁰⁴ Tamże, vol. 4729, k. 39v — Rz. kl. lipskiego do AG 5 III 1846 r.

¹⁰⁵ Tamże, vol. 4723, k. 110 — Raport AG z początku 1846 r.

wiosną 1846 r., aby chałupnicy, którzy nie przyjęli proponowanych im warunków, zostali „z chat wyrugowani”¹⁰⁶. Poza rugowaniem Filipa Borysa, więcej jednak takich przypadków w 1846 r. nie miało miejsca.

Sprawił to bez wątpienia ukaz carski z 7 VI 1846 r. Postanowienia jego miały rozładować niezadowolenie włościan, głównie poprzez zakaz rugów i częściowe uregulowanie sprawy powinności względem dworu¹⁰⁷. Rugów dotyczył najważniejszy, 1 art. ukazu. Stwierdzał on, iż „Rolnicy po miastach i wsiach prywatnych osiedli, przynajmniej trzy morgi gruntu dla siebie obrabiający, dopóki obowiązki do nich przywiązane należycie wykonywać będą, używać mają na przyszłość zajmowanych obecnie gruntów i innych dogodności, a właściciele dóbr nie mogą ich samowolnie rugować ani odejmować i uszczuplać ich posiadłości, ani podwyższać ich obowiązków”¹⁰⁸. Zakazując stosowania rugów wobec włościan posiadających trzy lub więcej morgów gruntu i wykonujących należycie swoje powinności, ukaz hamował ewentualną dalszą likwidację ziem chłopskich, bez wprowadzania jednak zasady restytucji. Stabilizował on jedynie stan aktualny¹⁰⁹. Temu też celowi m. in. miało służyć wpisanie do wprowadzonych wraz z ukazem czerwcowym tabel prestacyjnych gospodarstw 3- i ponad 3-morgowych¹¹⁰.

Zrozumiałe jest więc, że ukaz wywołał z miejsca duże zainteresowanie władz ordynacji. Zdaniem jej zarządu w następstwie wydania ukazu „prawo własności i przychodu” zostało w pewnej części właścicielom bez wynagrodzenia odjęte i przekazane rolnikom użytkującym 3 i więcej morgów ziemi. W ten sposób od momentu ogłoszenia ukazu „[...] względem ordynata z tytułu ograniczenia służącego mu prawa własności, występują jako *ius habentes* nie tylko sukcesorowie ordynacji, ale nadto rolnicy przynajmniej 3 morgi gruntu dla siebie obrabiający”¹¹¹. Zdaniem niektórych rządców zakaz rugowania włościan, posiadających przynajmniej 3 morgi gruntu, był całkowicie sprzeczny z dotychczasowymi rozporządzeniami Kancelarii Centralnej. Zaczęli oni „żywić niewiarę” w możliwość dalszego kontynuowania rugów¹¹². Nic

¹⁰⁶ Tamże, vol. 4729, k. 42 — AG do rz. kl. lipskiego 7 IV 1846 r.

¹⁰⁷ H. Grynwaser, op. cit., t. II, s. 120; S. Śreniowski, *Studia nad prawem i stosunkami agrarnymi*, s. 114.

¹⁰⁸ DzP, t. 38, s. 9.

¹⁰⁹ S. Śreniowski, *Studia*, s. 93. Nie był więc ukaz jak wyolbrzymiał to T. Potocki (op. cit., s. 364) „[...] wynagrodzeniem krzywdy majątkowej włościanom poprzednio wyrządzonej, o ile ta krzywda wynagrodzić się dała”.

¹¹⁰ Por. S. Śreniowski, *Studia*, §. 94; Z. Stankiewicz, *Tabele prestacyjne*, s. 311—312.

¹¹¹ WAPL, AOZ, vol. 8888, k. 70v — Wyjaśnienie memoriału w interesie odnoszącym się do nowego prawa o oczynszowaniu.

¹¹² Tamże, vol. 8848, k. 110 — Pismo z 14 VIII 1846 r.

dziwnego, skoro nawet naczelnik Kancelarii Centralnej A. Cyprysiński uważał, że „Bezpośrednim przeto zamiarem najwyższego ukazu było przeciąć: 1) rugowanie włościan, odmianę lub uszczuplenie ich posiadłości”¹¹³.

Ukaz jednak czerwcowy zabraniał wyłącznie samowolnego rugowania włościan 3- i ponad 3-morgowych — należycie wykonujących swoje powinności. Tak ogólne i niejasne sformułowanie ukazu, w szczególności art. 1, pozwalało na rozliczne interpretacje¹¹⁴. Z możliwości tej władze ordynacji skwapliwie skorzystały. Zadbaly, ażeby przy objaśnieniach, odczytywanych włościanom przez urzędników w czasie ogłaszania ukazu, powiedziane zostało, że: „[...] dziedzicowi służy prawo wypowiedzieć grunta i oddalić za wiedzą i pozwoleniem rządu każdego z was, który trzymając ziemię i chałupę dworską nie chce robić tego, do czego się sam dobrowolnie zgodził, gdyż dla takiego rząd nie będzie miał żadnego pobłażania i dziedzicowi sprawiedliwość wymierzy”¹¹⁵. Przypominano też włościanom, że: „Najjaśniejszy pan zabronił wprawdzie właścicielom rugowania włościan z gruntów, lecz to wtedy tylko, kiedy powinności swoje ściśle wykonywać będą”¹¹⁶. W przeciwnym razie — podkreślano — „[...] nie jest zatamowane dziedzicowi pozbycie się takiego rolnika, który by nie czynił zadość obowiązkom swoim”¹¹⁷.

Władze ordynacji potrafiły także zinterpretować w sposób dla siebie korzystny drugą część art. 1 ukazu czerwcowego, głoszącą iż: „Rolnicy zaś wolni są przenosić się z jednych dóbr do drugich, byleby istniejące w tej mierze przepisy policyjne zachowywali i opowiadali się właścicielowi na trzy miesiące przed nastąpieniem roku gospodarczego”¹¹⁸. Naczelnik Cyprysiński uznał po prostu, iż nie jest potrzebne żadne dowodzenie, że „[...] przepisy takie bynajmniej nie są na przeszkodzie do przepisywania gospodarstw z rolników tabelami wykazanych na innych, byleby przepisywanie nie inaczej następowało, jak za spisaniem protokołu w Kancelarii rządcy i zastępcy wójta, objaśniającego i zapewniającego, że dotychczasowy rolnik dobrowolnie odstąpił gospodarstwo drugiemu i że to miało miejsce w obecności sołtysa i sąsiadów”¹¹⁹. Według oficjalnego stanowiska władz ordynacji nic się po wydaniu ukazu nie zmieniło. Tę samą procedurę przy usuwaniu włościan stosował zarząd

¹¹³ A. Cyprysiński, *O stosunkach wzajemnych właścicieli dóbr i włościan w Królestwie Polskim*, BW, 1857, t. I, s. 515.

¹¹⁴ S. Kieniewicz, *Sprawa włościańska*, s. 39.

¹¹⁵ WAPL, AOZ, vol. 15731, k. 12v — KC do AG 14 X 1846 r.

¹¹⁶ Tamże, vol. 8891, k. 220v — KC do Adamowskiego 19 VII 1847 r.

¹¹⁷ Tamże, vol. 15731, k. 13v — KC do AG 14 X 1846 r.

¹¹⁸ DzP, t. 38, s. 9.

¹¹⁹ WAPL, AOZ, vol. 15731, k. 13v — KC do AG 14 X 1846 r.

ordynacji także i wcześniej. Chwałyły się więc władze ordynacji, że i dawniej dbały o to, ażeby samowola przy rugowaniu włościan nie miała miejsca¹²⁰. Świadczyć o tym miały umowy pisemne (deklaracje), zawierane przy przejmowaniu gruntów od gospodarzy rugowanych przez innych włościan. Puszczono więc w niepamięć ostrzeżenie gubernatora lubelskiego, gen. Marka Albertowa, wydane 11 VII 1846 r. Zwraçało ono uwagę „[...] by żaden włościanin obecnie na gruncie osiedlony, najmniej 3 morgi gruntu posiadający, nie był pod żadnym pozorem z osady swojej rugowanym”¹²¹. W tym samym bowiem 1846 r. KRSWiD zalegalizowała, w dyskusjach prowadzonych w jej łonie, rugi „jako ustawowy środek przymusu wobec włościan”, z tym jednak, że nie miały one naruszać ogólnego areału gruntów chłopskich¹²². A do tego w ordynacji w latach oczynszowania nigdy nie dochodziło¹²³.

Już więc w połowie 1847 r. podjęła Kancelaria Centralna decyzję, iż rugi mogą odbywać się nadal. Włościan nie wywiązujących się z powinności miano w dalszym ciągu usuwać z gospodarstw, nie samowolnie jednak — jak podkreślano — nie wyłącznie na podstawie jednostronnych decyzji, lecz w przypadku:¹²⁴ a) zgody gospodarza na dobrowolne opuszczenie gospodarstwa, b) zmuszenia go do tego przez władzę administracyjną, c) eksmisji sądowej.

Usankcjonowaniem niejako tego stanowiska władz ordynacji w sprawie rugów było postanowienie KRSWiD z 1848 r., które stwierdzało, iż „akta cesyjne [...] będące wpływem dobrej woli stron i za przyzwoleniem dziedzica zawarte” nie potrzebują zatwierdzenia rządu¹²⁵. Zarząd ordynacji natychmiast fakt ten wykorzystał¹²⁶. W praktyce bowiem uzyskiwała ordynacja wolną rękę w rugowaniu włościan. Dziedzic mógł przeprowadzić na wsi każdą zmianę, byle gospodarz wyraził na to zgodę¹²⁷.

W rok więc zaledwie po ukazie z 7 VI 1846 r. władze ordynacji przestały zapatrywać się pesymistycznie na sprawę możliwości kontynuowania eksmisji włościan. Rezygnowały z podjętych wcześniej środków ostrożności. W połowie 1847 r. na nowo poleciły rozwinąć akcję masowych rugów. 19 VII 1847 r., poinformowała o tym Kancelaria Centralna Aleksandra Adamowskiego, przekazując mu w tej sprawie specjalną

¹²⁰ Tamże, vol. 8891, k. 221 — KC do Adamowskiego 19 VII 1847 r.

¹²¹ Tamże, vol. 8848, k. 110 — Pismo z 14 VIII 1846 r.

¹²² Z. Stankiewicz, *Z dyskusji nad reformami czynszowymi w Królestwie Polskim 1846—1862*, RŁódz., III(VI)1960, s. 93.

¹²³ A. Cyprysiński, *Objaśnienia*, s. 465.

¹²⁴ WAPL, AOZ, vol. 8891, k. 221 — KC do AG 19 VII 1847 r.

¹²⁵ Cyt. za S. Kieniewiczem, *Sprawa włościańska*, s. 41.

¹²⁶ WAPL, AOZ, vol. 14707, s. 127 — AG do Sajkiewicza 1 II 1849 r.

¹²⁷ S. Kieniewicz, *Sprawa włościańska*, s. 41.

instrukcję. Potrzeba eksmisji wynikała tym razem, zdaniem zarządu ordynacji, przede wszystkim z powodu wyjątkowo odpornej postawy znacznej części włościan w płaceniu okupu. Kancelaria Centralna była zdania, iż włościanie posiadali odpowiednie środki, wstrzymywali się jednak z ich wykorzystaniem, nie wierząc w możliwość eksmisji i „dając się uwodzić” fałszywym pogłoskom oraz namówom pokątnych doradców. Adamowski miał dać zadłużonym włościanom dwa tygodnie do uiszczenia należności. Po upływie tego czasu polecono mu zastosować „najostrzejszą egzekucję” i przystąpić do usuwania z gospodarstw włościan, którzy zalegać będą z opłatami. Rugi winny odbyć się według „porządku w roku 1845 przepisanego”. Rugować miano obecnie tych włościan spośród najbardziej zadłużonych i opornych w uiszczaniu okupu, których potrzebę usunięcia uzna Adamowski. Rugowani być mieli zarówno włościanie uprawiający mniej niż 3 morgi ziemi, jak też i ci, którzy użytkowali większy obszar gruntu i wpisani zostali w 1846 r. do tabel prestacyjnych¹²⁸. Tak więc nie odpowiada stanowi faktycznemu mniemanie, iż po 1846 r. groźba rugowania wisiała wyłącznie nad mało-rolnymi¹²⁹. Groźba ta, przynajmniej w ordynacji, zawisła — począwszy już od 1847 r. — także nad gospodarzami posiadającymi 3 i więcej morgów gruntu. Eksmisji włościan w Ordynacji Zamoyskiej ukaz z 7 VI 1846 r. w latach następnych nie powstrzymał¹³⁰.

Ziemię po rugowanych rolnikach i obecnie mieli przejmować w dzierżawę inni, tzw. wypłatni gospodarze. Adamowski miał jednocześnie dopilnować, ażeby w umowach pisemnych, czyli tzw. deklaracjach, spisywanych z gospodarzami, którzy przyjmowali obowiązki chałupnicze, „[...]trwanie posiadania domu i ogrodu nie było oznaczone”¹³¹. Jednocześnie poufnie polecono mu, aby „[...] budowle tak mieszkalne, jak i gospodarskie były zachowane i utrzymane, chociażby nikt nie przyjął powinności chałupniczych”¹³². Żądanie swoje władze ordynacji uzasadniały tym, że „ostrożności te zachować należy dlatego, aby przywrócić osadę do dawnego stanu, gdyby rozporządzenia rządowe tego wymagały”¹³³. Natomiast w umowach zawieranych z włościanami przybierającymi grunty po gospodarzach rugowanych należało, zdaniem Cyprysińskiego, jak najmocniej podkreślić, iż zostają one wydzierżawione na 3 lata i po upływie tego czasu będą mogły być odebrane bez wypowied-

¹²⁸ WAPL, AOZ, vol. 8891, k. 223 — KC do Adamowskiego 19 VII 1847 r.

¹²⁹ Por. J. Willaume, op. cit., s. 56—57; D. Rzepniewska, op. cit., s. 22; H. Chamerska, *O położeniu*, s. 7.

¹³⁰ S. Kieniewicz, *Sprawa włościańska*, s. 41.

¹³¹ WAPL, AOZ, vol. 8891, k. 222v; vol. 14364.

¹³² Tamże, vol. 14364, s. 131 — Cyprysiński do Adamowskiego 17 XII 1847 r.

¹³³ Tamże.

dania umowy¹³⁴. Poddzierżawianie tych gruntów lub odstępowanie w czasie trwania umowy innym rolnikom było zabronione¹³⁵.

Adamowski całą akcją rugów w 1847 r. uważał za zbyt nagłą, niepotrzebnie przybierającą tak wielkie rozmiary i za mało powiązaną z władzami administracyjnymi. Obawiał się, że w związku z możliwością różnej interpretacji ukazu z 7 VI 1846 r. czynność przez niego podjęta może napotkać na wiele przeszkód. Proponował więc, ażeby rugi poprzedziła egzekucja wojskowa, dokonana za zgodą naczelników powiatów. Dopiero po niej, w razie nikłych jej rezultatów, przekonawszy władze powiatowe o konieczności, można by przeprowadzić rugi. Dwutygodniowy termin spłaty należności wyznaczony włościanom uznał Adamowski za zbyt krótki. Według niego należało na początku sierpnia ogłosić włościanom pod groźbą egzekucji o obowiązku jak najszybszego spłacenia należności. Do samej zaś egzekucji można byłoby przystąpić nie wcześniej, niż 1 X 1847 r. Rugi, zdaniem Adamowskiego, należało przeprowadzić najwyżej w stosunku do trzech włościan w każdym kluczu i nie wcześniej, jak wiosną, tj. począwszy od 1 IV 1848 r. Na wiosnę bowiem rugowani włościanie łatwiej mogli znaleźć niezbędne zarobki¹³⁶.

Kancelaria Centralna nie wzięła pod uwagę obaw Adamowskiego i nie uwzględniła jego propozycji. Proces bowiem rugów, mimo zakazów prawa czerwcowego, szybko w kraju postępował. Poza ordynacją dotyczył jednak przede wszystkim włościan małorolnych, uprawiających mniej niż 3 morgi ziemi¹³⁷. Zdaniem Kancelarii Centralnej termin dwutygodniowej spłaty należności i tak faktycznie ulec miał przedłużeniu. Dotyczył on w zasadzie tylko pierwszego klucza, od którego rozpoczęto by rugi. Już w następnych kluczach zostałby on w praktyce przedłużony do momentu zjawienia się tam Adamowskiego. Swoje stanowisko co do porozumienia z władzami rządowymi w sprawie rugów Kancelaria Centralna w sierpniu 1847 r. znacznie usztywniła. Poleciała zwracać się do naczelników powiatów tylko w przypadkach koniecznych, wówczas, gdy włościanie przeznaczeni do rugowania odmówią dobrowolnego opuszczania gospodarstw. Nie wolno mu było jednak przedstawiać ani listy ogółu zadłużonych włościan, bo mogłaby zawierać zbyt dużą liczbę nazwisk, ani też wykazywać pełnej liczby przeznaczonych do rugowania gospodarzy. W ten sposób władze ordynacji pragnęły uniemożliwić „[...] mieszanie się rządu w rozbiór i sprawdzanie stosunków między skarbem ordynacji a włościanami”¹³⁸.

¹³⁴ Tamże, vol. 8891, k. 224 — KC do Adamowskiego 19 VII 1847 r.

¹³⁵ Tamże, vol. 8887, k. 237 — Umowa z 13 XI 1846 r.

¹³⁶ Tamże, vol. 8891, k. 228—229 — Adamowski do KC 31 VII 1847 r.

¹³⁷ T. Gołębiowski, op. cit., s. 247; D. Rzepniewska, op. cit., s. 22.

¹³⁸ WAPL, AOZ, vol. 8891, k. 229 — KC do AG 21 VIII 1847 r.

Decyzję Kancelarii Centralnej w sprawie rugowania niewypłatnych gospodarzy zakomunikował Adamowski włościanom w odezwie z 13 VIII 1847 r.¹³⁹ Zagroził w niej „najostrzejszą egzekucją rządową” oraz eksmisją tym wszystkim rolnikom, którzy w ciągu dwóch tygodni nie uiszczą długów i bieżących należności. Rządcom zaś kluczowym tłumaczył, iż do takiego kroku zmusiły go „prawdziwie zastraszające zaległości”. Informował, iż w trzech kwartałach 1846/47 r., tj do 1 IV 1847 r., włościanie „[...] w samym okupie zalegali na złp 133 712 gr 4, co jest nawet nie do pojęcia”¹⁴⁰.

Ogłoszenie przez rządców włościanom odezwę A. Adamowskiego „zrobiło wrażenie”¹⁴¹. Niektórzy rolnicy po odczytaniu jej z miejsca wpłacili należności do kas kluczowych. Inni, którzy nie mieli czasu zapłacić ze względu na pilne prace w polu, prosili rządców o przedłużenie terminu wpłaty o 15 dni lub o miesiąc. Większość włościan wyznaczony im okres do uregulowania należności uważała za zbyt krótki na zdobycie pieniędzy¹⁴². W praktyce życzeniu ich stało się zadość. Nie dwa, lecz pięć tygodni upłynęło, zanim Adamowski rozpoczął objazd poszczególnych kluczy w celu uzyskania rozeznania, ilu włościan należało eksmiszować. Czynność tę zakończył on 28 IX 1847 r., po objechaniu jednak zaledwie sześciu kluczy. Z innych informacji mieli przekazać mu rządcy.

Osobiście do rugowania Adamowski zakwalifikował¹⁴³:

w kluczu książępskim	8 gospodarzy
„ lipińskim	13 „
„ biskim	17 „
„ łukowskim	50 „
„ rogóźniańskim	21 „
„ aleksandrowskim	25 „

Razem 134 gospodarzy

Przed przystąpieniem do rugów zapowiedział Adamowski włościanom, że przy usuwaniu ich z gruntu może „postępować prywatnie”, jak to czynił w 1845 r., lub też, w razie odmowy, postarać się o eksmisję sądową. W tym ostatnim przypadku czekały ich jednak różne trudności

¹³⁹ Tamże, vol. 8946, k. 42—43.

¹⁴⁰ Tamże, vol. 4729, k. 66 — Adamowski do rz. kl. lipskiego 13 VIII 1847 r.; por. też. D. Rzepniewska, op. cit., s. 19. Faktycznie po obliczeniach w końcu roku zaległość ta okazała się wyższa i wynosiła w trzech początkowych kwartałach 1846/47 r. 150 468 zł; zob. WAPL, AOZ, vol. 8818, k. 406; vol. 8819, k. 73, 196 — Wykazy ogólne chałupników z 1846/47 r.

¹⁴¹ Tamże, vol. 4729, k. 69v — Pismo z 30 VIII 1847 r.

¹⁴² Tamże, vol. 8896, k. 41 — Pismo z 30 VI 1847 r.

¹⁴³ Tamże, vol. 4729, k. 259v — Adamowski do KC 2 X 1847 r.

i poważne koszty, bowiem wzywani byłiby na rozprawę sądową do odległych miast. Najdotkliwszym dla nich jednak ciosem w razie wkroczenia na drogę sądową byłby, zdaniem Adamowskiego, fakt, że nie mogliby oni korzystać „z dobrodziejstwa” rugów częściowych, którego doznawali z woli ordynata włościanie dobrowolnie ustępujący z gospodarstw. Nie przysługiwałyby im prawo pozostawienia — w przypadku wyrażenia takiego życzenia — 1 morga gruntu i zabudowań na warunkach z 1845 r.¹⁴⁴

Wszędzie po wysłuchaniu wyjaśnień wyznaczeni do rugowania gospodarze wybierali dobrowolne ustąpienie — całkowite lub z pozostawieniem, jako chałupnikom, budynków i 1 morga ziemi. Niektórzy przepisywali wprost swoje gospodarstwa innym włościanom. Tę bowiem ewentualność także przewidziano; z tym że rolnicy, którym rugowani włościanie przekazywali swoje grunty, musieli być odpowiednio zamożni i być tzw. wypłatnymi okupnikami. Przejmując ziemię po rugowanych gospodarzach zobowiązywali się oni w deklaracjach do spłacenia zaległości po poprzednikach¹⁴⁵. Było to rozwiązanie dla ordynacji korzystne. Od razu bowiem znajdował się nabywca na ziemię i nie groziła ewentualność powstania nowych pustek¹⁴⁶. Przed tworzeniem w trakcie rugów dalszych pustek władze ordynacji broniły się. Nie były one bowiem w ordynacji wykorzystywane na powiększanie obszaru gruntów folwarcznych, co gdzie indziej było zjawiskiem często spotykanym¹⁴⁷. Przekazanie z miejsca gruntów po rugowanych włościanach innym rolnikom pozwalało także obejść art. 2 ukazu z 1846 r. Nakazywał on grunt tabelowy opuszczony przez dotychczasowego użytkownika przekazać w ciągu dwóch lat innemu włościaninowi w celu zapobieżenia przejmowaniu ziemi chłopskiej przez folwarki¹⁴⁸.

Rugi rozpoczęte 30 IX 1847 r. w kl. księżpolskim zakończył Adamowski 27 XI 1847 r. w kl. zwierzynieckim¹⁴⁹. Ogółem rugowanych zostało w początkowym okresie we wszystkich kluczach 113 gospodarzy. Z liczby tej 74 zostało chałupnikami¹⁵⁰, 39 zaś całkowicie eksmitowano z gospodarstw, z tym że 21 spośród nich zrzekło się gruntu i zabudowań na rzecz ordynacji, natomiast 18 przepisało swoje gospodarstwa innym, wy-

¹⁴⁴ Tamże, k. 261v — Protokół z 10 VIII 1847 r.

¹⁴⁵ Tamże, k. 260 — Adamowski do KC 2 X 1847 r.; vol. 9706 — AG do KC 7 IV 1847 r.

¹⁴⁶ Por. W. Rusiński, „Pustki” — *problem agrarny*, s. 19.

¹⁴⁷ Por. F. Bortkiewicz, op. cit., s. 50 i 56.

¹⁴⁸ DzP, t. 38, s. 9—11.

¹⁴⁹ WAPL, AOZ, vol. 8891, k. 294 — Adamowski do KC 27 XI 1847 r.

¹⁵⁰ Tak więc, odmiennie od dotychczasowych ustaleń (zob. J. Willaume, op. cit. s. 56) należy przyjąć, iż nie wszystkim włościanom rugowanym w 1847 r. pozwolono na przejście do „warstwy chałupników”.

płatnym włościanom¹⁵¹. Liczby te, jak zobaczymy niżej, ulegną w ciągu następnych kilku miesięcy niewielkim zmianom. Pozostaje jednak faktem, że mimo ukazu z 7 VI 1846 r. już w roku następnym wyrugowano w ordynacji tak dużą liczbę włościan. Wszyscy oni byli rolnikami posiadającymi ponad 3 morgi gruntu, a gospodarstwa ich figurowały w tabelach prestacyjnych¹⁵².

Włościanie rugowani w 1847 r. byli dłużni ordynacji 34 125 zł 10 gr. Na poczet tej sumy do kas kluczowych wpłynęło ze sprzedaży zasiewów, plonów i inwentarza 8 982 zł 26 gr. Ponadto rolnicy, przejmujący grunty po rugowanych gospodarzach, wpłacili — jako częściową spłatę ich długu — 1 631 zł 23 gr. Razem więc w następstwie rugów wpłynęło do kas ordynacji 10 614 zł 19 gr, co zmniejszyło zadłużenie rugowanych włościan do 23 510 zł 21 gr, tj. o 31,1%, czyli prawie dwukrotnie w porównaniu z rugami przeprowadzonymi w 1845 r.¹⁵³

I tym razem, w 1847 r., wysokość zaległości nie była jedynym czynnikiem decydującym o rugach całkowitych i pozbawieniu możliwości zostania chałupnikiem, chociaż odgrywała o wiele większą rolę niż przed dwoma laty. Świadczą o tym m. in. następujące fakty. W kluczu rogózniańskim eksmitowano, odbierając całkowicie gospodarstwa: Wojciecha Oberdę dłużnego 111 zł 29 gr oraz Kazimierza Gontarza winnego 66 zł 16 gr. W tym samym kluczu jednak pozwolono zostać chałupnikiem Hryciowi Panasiewiczowi, którego dług wynosił 517 zł 13 gr. W kluczu aleksandrowskim uczyniono chałupnikiem Jana Gucza, dłużnego 710 zł 6 gr oraz Jakuba Hałasę, który winien był 633 zł 3 gr. Jednocześnie w tymże kluczu o wiele mniej zadłużonych gospodarzy: Marcina Paszcza, który nie wpłacił 117 zł 9 gr, i Sebastiana Szostaka, dłużnego 120 zł 15 gr — rugowano całkowicie, zabierając im zarówno grunty, jak i zabudowania¹⁵⁴.

Rugi w 1847 r. przeprowadzono na mniejszą skalę, niż początkowo zamierzano, mimo że zdawano sobie sprawę, iż w następstwie rozwijania czynszowania „włościan niemało zginie”¹⁵⁵. Adamowski w sześciu kluczach, które objechał, zakwalifikował do rugowania więcej włościan, niż później faktycznie to uczyniono w całej ordynacji. W kluczu księżpolskim zamiast 8 gospodarzy rugował on 4: po jednym w Chmieleku, Królach, Pisklakach i Korczowie; w kl. lipińskim planował objąć rugami 13 włoś-

¹⁵¹ WAPL, AOZ, vol. 8891, k. 296—300 — Wykaz, którym włościanom w dobrach Ordynacji Zamoyskiej odebrane zostały gospodarstwa rolne, z 27 XI 1847 r.

¹⁵² Tamże i k. 221—222 — KC do Adamowskiego 19 VIII 1847 r.

¹⁵³ WAPL, AOZ, vol. 8891, k. 296—300 — Wykaz z 27 XI 1847 r.

¹⁵⁴ Tamże.

¹⁵⁵ Ossol. rps 5700, s. 131 — A. Zamoyski do L. Sapiehy z Klemensowa 16 II 1847 r.

cian, rugował faktycznie 6: po jednym w Huciskach, Krzeszowie Dołnym, Krzeszowie Górnym oraz 3 w Kamionce; w kl. bisckim zamiast 17 usunął 9, z tym że tylko z Korchowa i Woli Bisckiej po 1, natomiast z Biszczy 3, a z Borków 4 gospodarzy. Z 50 włościan, których zamierzał Adamowski rugować w kl. łukowskim, rugował ostatecznie 11: 3 w Łukowej, 3 w Zamchu, 2 w Borowcu i w kilku innych wsiach po 1. W kluczu rogóżniańskim zamiast 21 gospodarzy usunął on 7: 3 w Paarze, 2 w Pasiekach, 1 w Łosińcu i 1 w Szarejwoli; w kl. aleksandrowskim zamierzał Adamowski usunąć 25 rolników, rugował faktycznie 13: 4 w Łosochach, 3 w Humerni, 2 w Kunkach i w kilku innych wsiach po 1.

W pozostałych kluczach, w których rządcy zaprojektowali rugi z jeszcze większym rozmachem, też rugowano najwyżej kilku lub kilkunastu włościan. Rządca kl. krzemieńskiego zamierzał rugować 121 gospodarzy, Adamowski natomiast rugował tylko 12: 5 w Białej, 2 we wsi Łada, 2 we Władysławowie, w trzech dalszych wsiach po 1. W kluczu lipskim rządca przeznaczył do rugowania 53 gospodarzy, Adamowski usunął za ledwie 6: po 2 w Pniówku i Wielączy oraz 1 w Białowoli i 1 w Zawadzie. Ilu włościan pragnęli rządcy rugować w następnych kluczach — nie wiemy. Znane są jedynie liczby już wyrugowanych gospodarzy. Usunięto mianowicie 5 włościan w kl. stróskim, po jednym z pięciu wsi; w kl. tworczowskim rugowano 19 gospodarzy, najwięcej w porównaniu z innymi kluczami, w tym w samej tylko wsi Gorajcu 6. W kluczu turobińskim rugowano 7 rolników: 3 z Tarnawy, 2 z Tokar i po jednym z dwóch dalszych wsi; w kl. starozamojskim usunięto 6 gospodarzy: 3 w Wirkowicach i po jednym w trzech innych wsiach; w kl. zwierzyńieckim — 8 gospodarzy: 4 w Topólczy, 2 w Kosopudach, 1 w Brodach i 1 tylko w Niedzieliskach, w których tak dużą liczbę włościan rugowano dwa lata wcześniej¹⁵⁶.

Liczby 113 gospodarzy podanych w wykazie Adamowskiego z 27 XI 1847 r. jako wyrugowanych nie możemy przyjąć za ostateczną. W tymże samym dniu bowiem wyłączył on z wykazu, już po jego sporządzeniu i przesłaniu władzom, Szymona Deryłę z Krzeszowa Górnego w kl. lipińskim. Włościanin ten, całkowicie rugowany, dłużny był 286 zł 10 gr. Zapłacił jednak w międzyczasie 163 zł 10 gr, a resztę przyrzekł wnieść do św. Józefa roku następnego. Tak samo Jan Sajkiewicz, z Kamionki w tymże kluczu, usunięty z gospodarstwa z powodu długu wynoszącego 316 zł 5 gr, wpłacił Adamowskiemu 100 zł, a w najbliższym czasie zobowiązał się wnieść dalsze 100 zł. Adamowski przyrzekł więc zwrócić mu

¹⁵⁶ WAPL, AOZ, vol. 8891, k. 261—290 — Sprawozdanie Adamowskiego z przeprowadzonych w 1847 r. rugów. Rugi w 1847 r. objęły w kl. rogóżniańskim i starozamojskim te same wsie co w 1845 r. W pozostałych kluczach miały one miejsce zarówno we wsiach dawniej objętych rugami, jak i nowych.

gospodarstwo. W kluczu zwierzyńieckim Adamowski obiecał Pawłowi Żyburze z Kosopud, dłużnemu 933 zł 18 gr, wstrzymać „przemianę na chałupnika”, jeśli uiszczy on niebawem całkowicie dług¹⁵⁷. Nie odebrał też w 1847 r. gruntu Teodorowi Buczakowi z Łukowej, przemienionemu na chałupnika, z powodu interwencji gubernatora lubelskiego¹⁵⁸.

W ten sposób liczbę włościan rugowanych w 1847 r. zmniejszyć można, według wszelkiego prawdopodobieństwa, do 109, co stanowiło 0,8% średniej rocznej liczby gospodarzy w 1846/47 wynoszącej 13 376. Spośród nich 72 przemieniono na chałupników, a 37 całkowicie usunięto z gospodarstw. Stan ten przedstawia poniższa tabela¹⁵⁹:

Tab. 2. Eksmisje w 1847 r.

Lp.	Klucz	Liczba osad (średnio)	Rugowani				Liczba osad przekazanych innym włościanom
			całkowicie	przemienieni na chałupników	Razem		
		liczba			%		
1	Aleksandrowski	1064	4	9	13	1,2	1
2	Biscki	911	6	3	9	1,0	5
3	Krzemieński	1958	3	9	12	0,6	2
4	Księżpolski	1285	3	1	4	0,3	3
5	Lipiński	1335	5	1	6	0,4	—
6	Lipski	668	1	5	6	0,9	1
7	Łukowski	898	3	8	11	1,2	3
8	Rogóźniański	471	3	4	7	1,5	1
9	Starozamojski	747	1	5	6	0,8	—
10	Stróski	1342	3	2	5	0,4	2
11	Turobiński	651	4	3	7	1,1	—
12	Tworyczowski	1150	3	16	19	1,6	—
13	Zwierzyńiecki	896	—	8	16	1,8	—
	Razem	13376	39	74	113	0,8	18
	Zmiany późniejsze:	—	— 2	— 2	— 4		
	Razem		37	72	109	0,8	

Eksmisje w 1847 r. objęły więc mniejszą liczbę włościan niż przed dwoma laty. Rugowano niewiele więcej ponad $\frac{1}{3}$ w porównaniu z 1845 r. Bez wątpienia przyczyniła się do tego w jakiejś mierze obawa zarządu

¹⁵⁷ Tamże, k. 294 — Adamowski do KC 27 XI 1847 r.

¹⁵⁸ Tamże, k. 306—307 — Protokół z 20 XI 1847 r. Z czasem, ale już w 1848 r. przywrócono gospodarstwo rugowanemu w 1847 r. Janowi Księdzu ze wsi Borki w kl. bisckim; tamże.

¹⁵⁹ Tamże, k. 296—300 — Wykaz z 27 XI 1847 r.

ordynacji przed ewentualną ingerencją czynników rządowych w przypadku nadmiernego rozszerzenia rugów. Nowe, masowe rugi rozpoczęto przecież w ordynacji w rok zaledwie po wydaniu ukazu czerwcowego, w okresie, w którym ze szczególnym niepokojem spodziewano się jego „stopniowego rozwinięcia”¹⁶⁰. Musiały też władze ordynacji brać pod uwagę fakt, iż gubernator cywilny lubelski, gen. Marek Albertow, był „[...] zawsze włościanom pobłażający i tym sposobem, dający otuchę do nieuległości”¹⁶¹. Za wielu włościanami wstawiali się dzierżawcy folwarków¹⁶². Obawiano się też być może oporu ze strony samych włościan. W większości kluczy Adamowski z takim oporem się nie zetknął. W kluczu lipskim np., jeszcze przed jego przybyciem, 52 — spośród 53 przeznaczonych do rugowania — gospodarzy złożyło deklaracje o dobrowolnym zrzeczeniu się gruntów. Już jednak w kl. książępskim, od którego rozpoczęto akcję rugów w 1847 r., napotkał Adamowski trudności z rugowaniem 10 włościan, wobec których jeszcze w 1846 r. zastosowano egzekucję wojskową. Naczelnik pow. zamojskiego, mimo przedstawienia mu przez rządcę konieczności eksmitowania tych włościan, zachował całkowite milczenie. Adamowski postanowił więc zwrócić się do prezesa Trybunału Cywilnego w Lublinie o wyrażenie zgody na skrócenie postępowania sądowego. Chciał zająć ruchomości pozwanych do sądu dłużników przed rozpoczęciem rozprawy. Liczył on, że po uzyskaniu zgody sądu na skrócenie postępowania ci oporni włościanie ustąpią z gospodarstw bądź uczynią to, gdy ześle im komornika. A gdyby i to nie pomogło, zamierzał uzyskać zgodę władz ordynacji na sądową eksmisję. Odważył się jednak rugować tylko 4 spośród 10 włościan: Dymitra Potockiego, dłużnego 194 zł 22 gr, Aleksandra Więcko, winnego 126 zł 18 gr (obu ze Smulska), Błażeja Niezgodę z Chmieleka, dłużnego 314 zł 16 gr i Tomasza Kornika ze wsi Pisklaki, który był winien 324 zł 16 gr. W odniesieniu do nich uzyskał Adamowski zgodę prezesa Trybunału na zastosowanie „[...] skróconego do 48 godzin terminu zapoznania czterech włościan”¹⁶³. Do rozprawy sądowej przeciw nim jednak nie doszło. Wszyscy oni złożyli deklaracje o tzw. dobrowolnym ustąpieniu z gospodarstw. Dwaj pierwsi jednak nie ustąpili z nich, chociaż spadły represje i zastosowano

¹⁶⁰ S. Śreniowski, *Studia*, s. 115 i 123.

¹⁶¹ WAPL, AOZ, vol. 8946, k. 31 — Sajkiewicz do AG 28 X 1847 r.; por. H. Grynwaser, op. cit., t. II, s. 203.

¹⁶² WAPL, AOZ, vol. 8891, k. 281 — Adamowski do KC 29 X 1847 r.; np. z Jarosławca i Szopinka. Zapewne czynili to oni w obawie utraty rąk do pracy. W innym kluczu, książępskim, dzierżawca folw. Książpól, Gergelewicz, ukrył inwentarz rugowanych włościan pod pozorem jego zakupu; tamże, k. 284 — Adamowski do KC 11 XI 1847 r.

¹⁶³ Tamże, k. 296v — Wykaz z 27 XI 1847 r.

egzekucje¹⁶⁴. Rozstali się z dotychczasowymi gospodarstwami jedynie Błażej Niezgoda i Tomasz Kornik. Pierwszy został chałupnikiem, a drugi przepisał gospodarstwo Janowi Karolakowi, z tejże wsi. Oprócz nich zdecydował się Adamowski rugować Mikołaja Radyka z Królów, dłużnego 150 zł 21 gr. Spoza listy włościan przedstawionych naczelnikowi powiatu rugowano w kl. księżpolskim tylko Jana Pisiuka ze wsi Korczowa, który był winien 306 zł 11 gr. On również przepisał ziemię i zabudowania innemu rolnikowi¹⁶⁵.

Opór przeciwko wymuszaniu deklaracji o dobrowolnym zrzekaniu się gospodarstw przejawili włościanie ordynacy także w innych kluczach. Najostrzej przeciw rugowaniu zaprotestował Teodor Buczak z Łukowej. Już po złożeniu deklaracji o dobrowolnym ustąpieniu z gruntu i przyjęciu warunków chałupniczych wniósł on za przykładem innych włościan w kraju¹⁶⁶ skargę do gubernatora, napisaną w języku rosyjskim. Żalił się w niej na samowolne odebranie mu całego prawie dotychczas użytkowanego gruntu oraz zagrabienie przemocą inwentarza na pokrycie długu powstałego z powodu nieokupienia i nieodrobienia pańszczyzny¹⁶⁷. Gubernator lubelski gen. Albertow, ujęty podobno prośbą napisaną przez włościanina w języku rosyjskim, osobiście zainteresował się jego sprawą¹⁶⁸. Rząd Gubernialny Lubelski 23 X 1847 r. polecił naczelnikowi powiatu zamojskiego przywrócić Buczakowi gospodarstwo.

Poleceniu Rządu Gubernialnego naczelnik pow. zamojskiego nadał bieg z pewnym opóźnieniem. Zlecił mianowicie 10 XI 1847 r. burmistrzowi Józefowa, Sieniewiczowi, przeprowadzenie śledztwa. Uczynił on to, przesłuchując 22 XI 1847 r. Teodora Buczaka i rządcę klucza Tomalskiego. W następstwie uzyskanych wyjaśnień, na polecenie władz zwierzchnich, przywrócił on Buczakowi cały dotychczas używany grunt, a zarządowi ordynacji polecił dochodzić należnych jej sum na innej drodze. Teodor Buczak zgodził się jednocześnie złożyć deklarację, że w ciągu 4 lat spłaci wszelkie zaległości i będzie regularnie opłacał okup. Zażądał jednak zwrotu zabranej mu pary koni, potrzebnych w gospodarstwie i dla zarobkowania. Wówczas gotów był w ciągu dwóch dni

¹⁶⁴ Tamże, k. 334 — Sajkiewicz do KC 6 I 1848 r.; vol. 15959, s. 493 — Raport za okr. od 1 I do 31 III 1848 r.

¹⁶⁵ Tamże, vol. 8891, k. 296v — Wykaz z 27 XI 1847 r.

¹⁶⁶ T. Zajewska, *Burzyciele chłopscy w powiatach piotrkowskim i rawskim w latach czterdziestych XIX w.*, RŁódz., III (VI) 1960, s. 205.

¹⁶⁷ Wielkości gospodarstwa Teodora Buczaka nie znamy. W tabeli prestacyjnej wsi Łukowa gospodarza o tym imieniu i nazwisku nie wymieniono. Przypuszczalnie figurowało ono na ojca. Niemniej należy zauważyć, iż wszystkie gospodarstwa Buczaków lub Buczków w tej wsi miały ponad 15 morgów, WAPL, AOZ, vol. 2309, passim.

¹⁶⁸ Tamże, vol. 8946, k. 31 — Sajkiewicz do AG 28 X 1847 r.

wpłacić na poczet długu sumę, na jaką zostały one oszacowane, tj. 60 zł. Sprawę tę załatwiono po jego myśli już na początku grudnia 1847 r.¹⁶⁹

Teodor Buczak ostatecznie przy dawnym gospodarstwie pozostał, mimo że nadal traktowano go jako rugowanego i chałupnika. Nie odniosły też najmniejszego skutku dalsze zabiegi zarządu ordynacji, podejmowane u władz administracyjnych, zmierzające do jego usunięcia. Ostatni ślad sprawy Buczaka spotykamy w źródłach na początku 1849 r. Informował wówczas rządca kl. łukowskiego, iż Teodor Buczak „wprowadzony na grunt” przez burmistrza w 1847 r. dotąd przy nim pozostaje¹⁷⁰. Był to pierwszy przypadek niepowodzenia w akcji rugów, który nastąpił z powodu ingerencji władz rządowych w następstwie skargi rugowanego gospodarza¹⁷¹.

Rugi w 1847 r. przybrały mniejsze rozmiary niż przed dwoma laty także z tego względu, że Adamowski zdawał sobie sprawę z faktu, iż może nimi objąć bez poważnych konsekwencji gospodarczych tylko niektórych włościan, najbardziej zadłużonych i opornych. Wyjście z sytuacji widział on w ostrej egzekucji, a eksmisje chciał traktować jako środek dodatkowy. Tłumaczył więc władzom ordynacji, iż „[...] chłopci ordynacy nie są już tak ciemni jak inni. Rozumieją oni dobrze, że eksmisja nie może dotknąć wszystkich, tylko niektórych, a zawsze jeszcze będzie czas wykupić się, jak już będzie przychodzić do niej”¹⁷². Przeciw rozszerzaniu rugów w 1847 r. przemawiał także fakt, iż wokół ordynacji dochodziło w tym czasie do wystąpień chłopskich i odmowy wykonywania powinności¹⁷³. Adamowski zgadzał się przerwać rugi nawet w momencie, gdy przeprowadzał je już w siódmym kluczu. Z Warszawy przyszło jednak polecenie kontynuowania ich i doprowadzenia do końca¹⁷⁴. Adamowski obszedł wówczas to postanowienie w ten sposób, że spośród przynajmniej 353 gospodarzy wytypowanych do rugowania usunął, jak wiemy, zaledwie 113, zmniejszając niebawem i tę liczbę do 109. Swój krok tłumaczył on wobec władz naczelnych ordynacji tym, że w razie rugowania wszystkich przewidzianych gospodarzy zwiększyłaby się nadmiernie liczba ludzi pozbawionych stałych środków utrzymania. Zaiścić też musiałyby poważne trudności z przejmomo-

¹⁶⁹ Tamże, vol. 8946, k. 42 — Pismo z 12 XII 1847 r.; k. 43 — Pokwitowanie Buczaka z 10 XII 1847 r.

¹⁷⁰ Tamże, vol. 8946, k. 74 — Pismo z 17 I 1849 r.

¹⁷¹ Wskazywałoby to, że pisanie skarg wbrew utartej opinii (T. Zajewska, op. cit., s. 206) przynosiło niekiedy włościanom realne korzyści.

¹⁷² WAPL, AOZ, vol. 8891, k. 247 — Adamowski do Cyprysińskiego 28 VIII 1847 r.

¹⁷³ H. Grynwaser, op. cit., t. II, s. 139—140.

¹⁷⁴ WAPL, AOZ, vol. 8891, k. 280 — Adamowski do KC 29 X 1847 r.

waniem ziemi przez innych rolników¹⁷⁵. Dlatego od pozostałych nie rugowanych włościan brał on jedynie pisemne zobowiązanie, że uiszczą dług do św. Józefa roku następnego, lub nawet w jeszcze późniejszym terminie, i pozostawiał ich przy dotychczasowych gospodarstwach. Wszyscy oni w przypadku niewywiązywania się z podjętych zobowiązań wyrażali zgodę na całkowite rugowanie bądź przemianę na chałupników. Zobowiązania takie miało złożyć około 400 gospodarzy¹⁷⁶. Spośród nich władze ordynacji zamierzały rugować w 1848 r. 3 do 5 gospodarzy w kluczu¹⁷⁷. Kończył się więc w ordynacji okres masowych rugów. Już nigdy nie miały one dorównać rozmiarami rugom z 1845 r.

DALSZY ROZWÓJ RUGÓW

Zmniejszenie rugów i rozszerzenie z czasem egzekucji wiązało się też z wprowadzonym z dniem 1 I 1848 r., w miejsce dobrowolnego okupu, powszechnym oraz obowiązkowym czynszowaniem. Odtąd zarówno rugi, jak i egzekucje miały dotyczyć wyłącznie tzw. niewypłatnych czynszowników¹⁷⁸. Rugi w 1848 r. ograniczono także zapewne ze względu na ogólną sytuację polityczną w kraju i w Europie. Wydarzenia, związane z Wiosną Ludów, w pobliskiej Galicji i dokonane tam uwłaszczenie włościan musiały oddziaływać także na włościan ordynackich¹⁷⁹.

Rugowano więc w ordynacji w 1848 r. zaledwie 10 gospodarzy. Innych, najbardziej zadłużonych, za zgodą prezesa Trybunału Cywilnego w Lublinie, zawezwano do zapłacenia zaległego czynszu w skróconym, 48-godzinnym terminie, a następnie przez komornika sądowego zajęto im ruchomości¹⁸⁰. Wśród rugowanych było tym razem tylko 3 gospodarzy posiadających ponad 3 morgi gruntu¹⁸¹ i 7 chałupników. Nadal

¹⁷⁵ Tamże, vol. 15720, s. 223 — Pismo AG z 19 XI 1847 r.

¹⁷⁶ Tamże, vol. 4725, k. 125 — AG do KC 18 III 1845 r.; tamże, vol. 4729, k. 98 — Wykaz z 19 VII 1848 r.

¹⁷⁷ Tamże, vol. 4725, k. 125 — Pismo AG z 18 III 1848 r.

¹⁷⁸ A więc także tych włościan, którzy chcieliby regularnie odrabiać pańszczyzną zamiast opłacania czynszu, co dotąd niejednokrotnie mogli czynić. Takie stanowisko było naruszeniem ukazu czerwcowego, który wzbraniał rugować włościan z osad, „skoro obowiązki do nich przywiązane, a zatem i pańszczyzną wykonywać będą”. Por. L. Górski, *Wybór pism*, Warszawa 1908, s. 527.

¹⁷⁹ WAPL, RGL, Wydz. Pol. vol. 68, k. 311 — GCL do naczelnika pow. zamojskiego 4 V 1848 r.; por. W. Grabski, *Historia*, t. I, s. 150.

¹⁸⁰ WAPL, AOZ, vol. 16932, k. 91 — Pismo z 19 IX 1848 r.

¹⁸¹ Byli nimi: Wincenty Rząd z Białej w kl. krzemieńskim, dłużny 387 zł 7 gr, którego usunięto całkowicie z gospodarstwa; chałupnikami natomiast zostali: Mikołaj Poczwarą z Niedzielisk i Marcin Waga z Brodów w kluczu zwierzyńskim; tamże, vol. 8897, k. 233 — Wykaz włościan z 30 VI 1856 r.; vol. 4725, k. 163 —

też formowano wykazy włościan, którzy zgadzali się zrzec gospodarstw w przypadku nieuregulowania zaległości w określonym terminie¹⁸². Rolników tych jednak nie rugowano, czekając zapewne na bardziej odpowiednią chwilę¹⁸³.

Spośród chałupników rugowanych w 1848 r. 2 z kl. lipskiego odebrano jedynie grunt. Wszyscy pozostali, z kl. krzemieńskiego, „zostali zniewoleni do opuszczenia chałup”¹⁸⁴. W ten sposób już wówczas zaczęto zmierzać do ograniczenia liczby chałupników¹⁸⁵. Rugowanie chałupników w 1848 r. ułatwiła decyzja Kancelarii Centralnej z 16 VII 1847 r. Stwierdzała ona, iż ukaz z 7 VI 1846 r. dotyczy wyłącznie włościan przynajmniej 3-morgowych. „Posiadanie” zaś włościan, mających mniej niż 3 morgi gruntu, „[...] jest czasowym i zawisłym jedynie od umowy, tj. że względem ostatnich włościan, chociażby dopełniali wszystkich warunków do gruntu przywiązanych, dziedzic nie jest związanym, tylko [związany jest — dop. aut.] czasem trwania umowy, czyli to wyraźnie zastrzeżonym, czyli domniemalnym. Stosownie zatem do tego gospodarstwo chałupnicze, jako składające się z domu i ogrodu, uważanym być powinno jako dzierżawa jednoroczna, po której upływie dziedzicowi służy prawo komu innemu gospodarstwo wypuścić lub też nim w inny sposób rozporządzać”¹⁸⁶.

Tym samym dokonywana w trakcie rugów tzw. przemiana na chałupników stawała się powoli jedynie środkiem do całkowitej eksmisji z gruntu, już nawet po roku. Niemniej w przypadku eksmisji chałupników Kancelaria Centralna nadal polecała rządcom starać się o ich dobrowolne ustąpienie. W razie zaistnienia konieczności przymusowego usunięcia chałupnika rządcy mieli starać się o eksmisję „na drodze administracyjnej”, tj. u naczelnika powiatu. Eksmisji takiej, sądzono, naczelnik powiatu w stosunku do włościan posiadających mniej niż 3 morgi gruntu nie będzie mógł odmówić. W sumie jednak wśród rugowanych włościan chałupnicy zawsze będą stanowić w ordynacji mniejszość (por. tab. nr 6). Tak więc utrzymanie się przy gospodarstwie nie zależało w ordynacji, w tym stopniu jak w innych częściach kraju, od lepszego uposażenia w ziemię¹⁸⁷.

Najwięcej kłopotu przysporzyła zarządowi ordynacji w 1848 r. i w

---

Wykaz włościan kl. zwierzyńskiego, którym odebrane zostały gospodarstwa od 1 VII 1848 r. do 30 VI 1856 r.

¹⁸² Tamże, vol. 14364, s. 133 — Cyprysiński do AG 16 II 1848 r.

¹⁸³ Tamże, vol. 15720, k. 261 — Pismo AG z 30 VI 1848 r.

¹⁸⁴ Tamże, vol. 4729, k. 106 — AG do rz. kl. lipskiego 30 XII 1848 r.; vol. 8897, k. 233 — Wykaz włościan kl. krzemieńskiego z okr. od 1 VII 1848 r. do 30 VI 1856 r.

¹⁸⁵ J. Willaume, op. cit., s. 56.

¹⁸⁶ WAPL, AOZ, vol. 4723, k. 128 — KC do AG 16 VIII 1847 r.

¹⁸⁷ Por. F. Bortkiewicz, op. cit., s. 52.

kilku latach następnym nieudana sprawa rugowania Hrycia Pawłowskiego, gospodarza z Zamchu, dłużnego 357 zł 25 gr. Wystawił on w 1847 r. deklarację, w której zobowiązał się w razie niespłacenia długu ustąpić z gospodarstwa z dniem 1 VII 1848 r. Poczuł się jednak niebawem skrzywdzony i wystąpił do gubernatora Albertowa, który udzielił mu posłuchania oraz zapewnił zwrócenie odbieranego gruntu. Na tej podstawie wniósł Pawłowski do Rządu Gubernialnego prośbę o pozostawienie mu całości dotychczas użytkowanego gospodarstwa. Otrzymał jednak odpowiedź odmowną. Z gruntu mimo to nie ustąpił. Ziemię zaś i zwrócił się do Rządu Gubernialnego z nową prośbą. Zdaniem władz ordynacji z powodu wstawienia się za nim księdza prawosławnego z Babic „[...] gubernator cywilny łudzony szerzeniem prawosławia kazał wydać [...] polecenie do naczelnika powiatu, nakazujące sprawdzenie śledztwem poczynionych zarzutów, w zamiarze obalenia i cofnięcia zapadłej decyzji”¹⁸⁸. Hryc Pawłowski w ten sposób gospodarstwo swoje utrzymał, chociaż formalnie na żądanie naczelnika pow. zamojskiego przyznano mu je w całości dopiero w 1850 r.¹⁸⁹ Sprawa ta jednak mogła mieć ogromnie niekorzystne dla ordynacji następstwa. Po wysłuchaniu bowiem skargi Pawłowskiego gen. Albertow polecił 17 VII 1848 r. naczelnikowi pow. zamojskiego, ażeby nie dopuścił on do dalszych nadużyć w ordynacji, a „[...] w razie dostrzeżenia tych, ustanowił wójta gminy, któryby opiekę nad włościanami przeciw Administracji rozciągnął”¹⁹⁰. Na szczęście dla Ordynacji Zamoyskiej do tego nie doszło. Niemniej był to drugi przypadek, obok sprawy Buczaka z 1847 r., utrzymania się rolnika ordynackiego przy gospodarstwie, mimo prób rugowania, dzięki interwencji władz gubernialnych.

W 1849 r. odebrano w ordynacji grunty jeszcze mniejszej liczbie gospodarzy, mianowicie czterem, wśród nich jednemu chałupnikowi. Wszystkich ich całkowicie rugowano, a ziemię przekazano w dzierżawę innym gospodarzom. Ponadto w tymże roku zakwalifikowano do rugowania dalszych 16 gospodarzy. Po rozłożeniu jednak długów na raty pozwolono im pozostać przy dotychczasowych gospodarstwach. Zaległości jednak rosły, długu w większości nie spłacano. Dlatego też w 1850 r. dwóch spośród nich zmuszono do tzw. dobrowolnego opuszczenia gospodarstwa. Pozostali oparli się żądaniu, ziemi się nie zrzekli i należności zarówno zaległych, jak i bieżących nie uiszczali¹⁹¹.

¹⁸⁸ WAPL, AOZ, vol. 8946, k. 86 — Sajkiewicz do AG, 22 X 1849 r.

¹⁸⁹ Tamże, k. 104 — RGL do naczelnika pow. zamojskiego 30 III 1850 r. i tamże — naczelnik pow. zamojskiego do zwgm Łukowa 9 IV 1850 r.

¹⁹⁰ Tamże, k. 77 — Sajkiewicz do AG 18 VII 1848 r.

¹⁹¹ Tamże, vol. 8897, k. 232—234 — Wykaz włościan kl. krzemieńskiego; vol. 8893, k. 204 — Wykaz włościan wziętych do więzienia z kl. rogóźniańskiego od 1 VII 1849 do 1 VII 1853.

W 1850 r. pozbawiono gospodarstw 3 rolników w kl. krzemieńskim (po jednym w Chrzanowie, Kocudzy i Władysławowie)¹⁹². Odebrano również ziemię 8 chałupnikom w kl. łukowskim. Pozwolono im jednak czasowo pozostać w zajmowanych budynkach, ponieważ wszyscy oni byli ludźmi starymi, zniezdolnionymi lub z małymi dziećmi. Ich budynki nie były poza tym potrzebne właścicielom przybierającym po nich grunty¹⁹³. W tym samym roku pozbawiono gospodarstw chałupniczych 7 właścicieli w kl. lipskim (5 w Pniówku oraz po jednym w Wielończy i Wieprzcu)¹⁹⁴.

Dalszy wzrost rugów przyniósł rok 1851. Usunięto wówczas 41 gospodarzy. Zamierzano jednak rugować ponad dziesięciokrotnie więcej. Administracja Generalna przesłała bowiem do Kancelarii Centralnej listę 570 właścicieli najbardziej zadłużonych i opornych w uiszczaniu czynszu. Wszystkich ich proponowała eksmitować. Jednak Kancelaria Centralna, przestraszona rozmiarami, jakie musiałyby przybrać rugi, odmówiła swej zgody¹⁹⁵. Rugowano więc wówczas 28 gospodarzy w kl. łukowskim, z których dwóch ustąpiło z gospodarstw dobrowolnie, a 26 usunięto na tzw. drodze administracyjnej, tzn. za pozwoleniem, przybyłego na miejsce, zastępcy naczelnika pow. zamojskiego. Urzędnik ów nie zgodził się jednak na eksmitowanie wszystkich 62 właścicieli, których rządca klucza proponował usunąć. Stwierdził, „[...] że to w żaden sposób nastąpić nie może, ażeby na raz jeden tyle gospodarzy z gruntu wyrugować, że rząd zwróci na to uwagę i nie przychyli się do tego”¹⁹⁶. W tym samym roku w kl. starozamojskim rugowano całkowicie 9 gospodarzy, a w kl. krzemieńskim, w którym rządca pragnął eksmitować 111 gospodarzy, usunięto ostatecznie tylko 2. Tyłuż właścicieli rugowano w kl. zwierzynieckim, chociaż zamierzano usunąć 80¹⁹⁷.

W 1852 r. Kancelaria Centralna podjęła decyzję, ażeby odtąd w każdym kluczu eksmitować co roku, w miesiącach letnich, nie więcej jak 3 do 6 gospodarzy. Olbrzymia jednak liczba właścicieli zgłoszonych przez rządców do usunięcia w 1851/52 r. spowodowała zwiększenie w niektórych kluczach liczby rugowanych rolników. W sumie w 1852 r.

¹⁹² Tamże, vol. 8897, k. 232—234.

¹⁹³ Z nich 6 zostało chałupnikami w 1845 r., a 2 w 1847 r.; tamże, vol. 8892, k. 65 — Wykaz gruntów odebranych właścicielom z 10 I 1850 r.

¹⁹⁴ Tamże, vol. 4723, k. 165 — Pismo z 29 V 1850 r.

¹⁹⁵ Tamże, k. 166 — Rz. kl. lipskiego do KC 31 V 1850 r.; vol. 8893, k. 21 — Wykaz właścicieli z 1851/52 r. i tamże, k. 14 — KC do AG 27 II 1852 r.

¹⁹⁶ Tamże, vol. 8898, k. 213 — Pismo z 6 XII 1851 r.

¹⁹⁷ Tamże, vol. 8899, k. 235 — Wykaz właścicieli; vol. 9006, s. 11 — rz. kl. starozamojskiego do AG 20 VIII 1851 r.; vol. 8897, k. 232—234 — Wykaz właścicieli, vol. 4725, k. 163 — Wykaz właścicieli.

rugi w ordynacji objęły 99 gospodarzy. Spośród nich 22 zostało chałupnikami. W ten sposób po trzech latach wrócono znów do „przemiany” gospodarzy na chałupników. Rugowano całkowicie po jednym rolniku w kl. bisckim i starozamojskim. W kluczu księżpolskim rugowano 3 włościan, ale zgodzili się oni ustąpić całkowicie z gospodarstw dopiero po uzyskaniu przez ordynację zgody naczelnika powiatu na eksmisję administracyjną. W kluczu zwierzynieckim usunięto 14 gospodarzy, spośród których jeden został chałupnikiem; w kl. rogóźniańskim rugowano 26 rolników, 5 całkowicie, a 21 uczyniono chałupnikami. W kluczu krzemieńskim eksmitowano 27 włościan, w tym 2 chałupników¹⁹⁸, a w kl. łukowskim rugi objęły 27 gospodarzy¹⁹⁹.

W 1853 r. rugowano w ordynacji znowu mniej włościan, mianowicie 24²⁰⁰, wśród nich 2 chałupników²⁰¹.

Blisko trzykrotnie więcej gospodarzy rugowano w 1854 r., mianowicie 77. Usunięto wówczas zupełnie z gospodarstw w kl. aleksandrowskim 5 włościan — wszystkich za pośrednictwem komornika²⁰². Podobnie wśród rugowanych całkowicie 7 włościan w kl. księżpolskim 2 usunięto za pośrednictwem komornika²⁰³. Nie stosowano jednak tej formy usuwania włościan powszechnie. Korzystano z pomocy komornika raczej wyjątkowo, w sytuacjach trudnych, gdy włościanie odmawiali zgody na dobrowolne opuszczenie gospodarstw, a naczelnik powiatu nie delegował nikogo do przeprowadzenia tzw. eksmisji administracyjnej²⁰⁴. Nadal więc, gdy tylko było to możliwe, stosowano tzw. dobrowolne, inaczej dominialne, usuwanie włościan z gospodarstw. W ten sposób rugowano

¹⁹⁸ Tamże, vol. 8893, k. 218 — Wykaz włościan, vol. 8899, k. 235—238 — Wykaz włościan, którym odebrano gospodarstwa od 1 VII 1848 r. do 30 VI 1856 r.; vol. 8893, k. 80 — Pismo z 24 VI 1852 r. i k. 116 — Pismo z 12 X 1852 r.; vol. 4725, k. 163 — Wykaz włościan, vol. 8897, k. 232 — Wykaz włościan.

¹⁹⁹ Tamże, vol. 8898, k. 214 — Notatka z 13 VI 1852 r.

²⁰⁰ Po dwóch w kl. lipińskim i stróskim, 5 w kl. zwierzynieckim i 15 w kl. krzemieńskim; tamże, vol. 8944, k. 292—295 — Wykaz włościan; vol. 8893, k. 136 — Wykaz włościan; vol. 4725, k. 163—166 — Wykaz włościan; vol. 8897, k. 233 — Wykaz włościan.

²⁰¹ Jednego ze wsi Andrzejowa, drugiego z Białej; tamże, vol. 8897, k. 233—234 — Wykaz włościan kl. krzemieńskiego.

²⁰² Tamże, vol. 8894, k. 25 — AG do KC 30 I 1854 r. Udział komornika przy rugowaniu włościan był nową formą eksmisji zastosowaną w ordynacji. Dotąd komornik dokonywał jedynie zajęcia ruchomości włościan, o których rugowanie ordynacja zamierzała wystąpić do sądu. Ze źródeł wiemy, że do 1848 r. nie odbyła się żadna rozprawa sądowa o eksmisję. Nie spotykamy też wiadomości, ażeby później do takich rozpraw doszło; WAPL, AOZ, vol. 15959, s. 493 — Raport za okres 1 I—31 III 1848 r.; vol. 8914, k. 301 — Protokół sesji AG z 1 IX 1851 r.

²⁰³ Tamże, vol. 8894, k. 80 — Wykaz włościan z 2 X 1854 r.

²⁰⁴ Tamże, vol. 16026, k. 20 — AG do Sajkiewicza 6 II 1854 r.

w 1854 r. 15 rolników w kl. starozamojskim, z których 1 uczyniono chałupnikiem. Pozostałym, usuwając ich z gruntu i zabudowań, zajęto na poczet długu „wszystkie ruchomości”, które zakupiło w drodze licytacji „kilku wielmożnych”, kilkunastu Żydów i paru mieszczan. Chłopi-sąsiedzi wstrzymali się od zakupu²⁰⁵. W kluczu stróskim rugowano całkowicie i „dobrowolnie” 6 gospodarzy, w kl. rogóźniańskim 8, w zwierzynieckim 12, w lipińskim 1, w bisckim 1, w krzemieńskim 22 — w tym 1 chałupnika²⁰⁶.

W 1855 r. rugi w ordynacji przybrały rozmiary większe nawet niż w 1847 r. Rugowano wówczas 133 gospodarzy. Rugi całkowite objęły 2 włościan w kl. lipskim, 3 w kl. stróskim, 9 w kl. zwierzynieckim²⁰⁷, 10 w kl. starozamojskim, w którym dodatkowo 1 z gospodarzy uczyniono chałupnikiem²⁰⁸. Był to ostatni w ordynacji przypadek rugów częściowych. Dopiero wówczas zrezygnowano więc ostatecznie z powiększania liczby gospodarstw chałupniczych. Rugi częściowe przestały najwidoczniej być w ordynacji najkorzystniejszą dla dziedzica formą usuwania włościan z dotychczasowych gospodarstw²⁰⁹. W tymże 1855 r. rugowano w kl. krzemieńskim 33 rolników, w kl. lipińskim początkowo jeszcze więcej, bo 37, po opłaceniu jednak zaległego czynszu 8 włościanom z tegoż klucza przywrócono w ciągu roku gospodarstwa. Ostatecznie więc rugowano tam jedynie 29 rolników. Najwięcej gospodarzy, bo 46, rugowano w 1855 r. w kl. łukowskim, w tym 10 z samej wsi Łukowa. W stosunku do 27 spośród nich eksmisji dokonano za pośrednictwem komornika²¹⁰. Nie złożyli oni bowiem deklaracji o dobrowolnym ustąpieniu z gospodarstw ani też nie chcieli się zobowiązać do spłacenia w przyszłości długów. Poza tymi 27 gospodarzami 16 zrzekło się dobrowolnie gospodarstw, 2 zmuszono do przekazania ich innym rolnikom, a jednego — Wasyla Franko z Babic — eksmitowano, przypuszczalnie bez komornika²¹¹.

²⁰⁵ Tamże, vol. 8899, k. 235 — Wykaz włościan; k. 213—215 — Wykaz włościan eksmitowanych w 1854 r.

²⁰⁶ Tamże, vol. 8894, k. 94 — AG do KC 11 X 1854 r.; vol. 4725, k. 163—166 — Wykaz włościan; tamże, vol. 8894, k. 30 — KC do rz. kl. lipińskiego 26 IV 1854 r. i k. 119 — Pismo AG do KC 2 XII 1854 r.

²⁰⁷ Tamże, vol. 8894, k. 235 — AG do KC 11 XII 1855 r. i k. 237 — Wykaz włościan z 26 X 1855 r.; vol. 4725, k. 163—166 — Wykaz włościan.

²⁰⁸ Tamże, vol. 8899, k. 235—238 — Wykaz włościan kl. starozamojskiego. Został nim Jan Suszek, tzw. przemiany jego na chałupnika dokonał po raz pierwszy w ordynacji komornik.

²⁰⁹ Por. J. Chmura, *Rugi chłopskie*, s. 150.

²¹⁰ WAPŁ, AOZ, vol. 8897, k. 232—234 — Wykaz włościan kl. krzemieńskiego; tamże, vol. 8894, k. 292—302 — Wykaz włościan za okres 1 VII 1848 — 30 VI 1856 r.; vol. 8898, k. 318—319 — Wykaz dopełnionych eksmisji w kl. łukowskim.

²¹¹ Tamże, vol. 8894, k. 232 — Wykaz z 17 XI 1855 r.

Składanie przez włościan tzw. obligów, tj. zobowiązań uiszczenia w określonym czasie zaległości, powstałych głównie z tytułu czynszu, umożliwiało włościanom odroczenie bądź uniknięcie egzekucji. Złożenie obligu odraczało również wcale nierzadko rugi całkowite lub przemianę na chałupnika. „Z mocy obligu” dochodziło jednak do tychże rugów. Miało to miejsce w razie niedotrzymania terminu spłaty długu. Władze ordynacji zabiegały o składanie przez włościan obligów, służyły one bowiem później jako podstawa do wymagania określonych kwot i stanowiły uzasadnienie eksmisji²¹².

Po 1855 r. nasilenie rugów, właściwie już wyłącznie całkowitych, poważnie się zmniejszyło. Nie bez wpływu musiały okazać się lata głodu i powszechnych nieurodzajów w kraju na przełomie 1855/56. W 1856 r. rugowano w ordynacji 53 rolników. Eksmitowano ich głównie na podstawie tzw. wypowiedzenia posiadania gruntu, dokonanego w oparciu o obligi. Wypowiedzenia dokonywano, z powołaniem się na zgodność z ukazem czerwcowym z 1846 r., w formie protokołu spisywanego w kancelarii gminnej w obecności dwóch świadków i radnego z danej wsi. Na dowód, że wypowiedzenie nastąpiło, protokół podpisywali wezwani gospodarze, zastępca wójta gminy, radni i świadkowie²¹³. Wypowiedzenie cofano, jeśli w krótkim czasie po jego ogłoszeniu zagrożony eksmisją włościanin uścił cały zaległy czynsz. Oczywiście w wielu przypadkach spełnienie tego warunku okazywało się niemożliwe. Stąd też zdarzało się, że włościanie odmawiali podpisywania protokołu wypowiedzenia. Postąpili tak w 1856 r.: Andrzej Bielak z Bononii, Zofia Flis z Flisów, Jan Kędra z Zofianki²¹⁴.

W kluczu krzemieńskim spośród 11 rolników, którzy w 1856 r. podpisali protokoły wypowiedzenia, tylko 3 opuściło gospodarstwa — Katarzyna Wiszniewska z Hoszni, Zofia Bielakowa z Flisów i Walenty Gzik z Krzemienia. Oprócz nich, mimo odmowy podpisania protokołu, wspomniani wyżej Andrzej Bielak przekazał gospodarstwo Walentemu Grado-wi, mieszczaninowi z Goraja. Ten ze swej strony zobowiązał się spłacić ordynacji cały jego dług z tytułu czynszu, wynoszący 398 zł 16 gr. Przykład ten wskazuje, jak trudno było władzom ordynacji znaleźć chętnych gospodarzy w tej samej lub sąsiedniej wsi na przejęcie opuszczonych gospodarstw wraz z ciężącym na nich długiem. W obawie najprawdopodobniej przed wzrostem liczby pustek zgodzono się na przekazanie gospodarstwa mieszczaninowi, który nie trudnił się dotąd rolnictwem. Z podobnych przypuszczalnie względów gospodarstwo po Katarzynie Wiszniewskiej z Hoszni, która opuściwszy je udała się z dzieckiem na

²¹² WAPL, AOZ, vol. 8898, k. 236 — Wykaz włościan z 1852/53 r.

²¹³ WAPL, AOZ, vol. 8894, k. 287 — Protokół wypowiedzenia z 18 I 1856 r.

²¹⁴ Tamże, k. 287.

służbę w okolicy Zamościa jako mamka, chciano przekazać Antoniemu Małkowi z tej samej wsi, który również dotąd nie zajmował się rolnictwem. Zgadzał się on jednak przejąć gospodarstwo tylko na stałe osiedlenie za dotychczasowym czynszem, a nie w czasową dzierżawę. Czy zarząd ordynacji zgodził się na ten warunek, nie wiemy. O trudnościach związanych z przejmowaniem gospodarstw po rugowanych włościanach świadczy także sprawa Zofii Bielakowej. Po wypowiedzeniu jej gospodarstwa opuściła ona je całkowicie i oddała do dyspozycji ordynacji. Później jednak, w tym samym 1856 r., wystąpiła o przepisanie gospodarstwa jej synowi Sebastianowi, który był z zawodu bednarzem. Ostateczna decyzja władz ordynacji w tej sprawie nie jest znana. Podobnie, chociaż zarazem nieco odmiennie, przedstawiała się sprawa Walentego Gzika. Po ustąpieniu na gospodarstwo jego znalazło się dwóch chętnych włościan z tej samej wsi. Jeden z nich, Wojciech Kaproń, pragnął przejąć gospodarstwo w celu powiększenia swojego, ale tylko na stałe osiedlenie „na prawie tabelowym”, z dotychczasowym czynszem, a nie w czasową dzierżawę. Dług poprzednika zobowiązywał on się spłacić jedynie częściowo, mianowicie wyłącznie z tzw. epoki pierwszej, tj. powstały przed 1 VIII 1835 r., w sumie 37 zł 5 gr. Odmawiał natomiast spłacenia całości długu, wynoszącego 161 zł 9 gr. Inny włościanin z tej wsi, Wawrzyniec Flis, zgadzał się ostatecznie przyjąć gospodarstwo w trzyletnią dzierżawę, ale bez opłacenia długu ²¹⁵.

Oprócz czterech wyżej wymienionych gospodarzy, którzy opuścili gospodarstwa, eksmitowano w 1856 r. w kl. krzemieńskim dalszych 5 rolników ²¹⁶. Inni, którzy nie zgodzili się odejść, stawiając pytanie: „A gdzie ja się z rodziną lub dziećmi podzieję?” — pozostali ²¹⁷. Względem nich podjęła ordynacja starania o eksmisję sądową ²¹⁸. Rezultatu tych starań nie znamy. W 1856 r. rugowano także 1 gospodarza w kl. aleksandrowskim oraz 1 — spośród sześciu, którym wypowiedziano gospodarstwa — w kl. lipskim. W kluczu księżpolskim eksmitowano w tym czasie za pośrednictwem komornika 22 gospodarzy i w kl. rogóżniańskim najprawdopodobniej również 2; w kl. łukowskim usunięto natomiast z gospodarstw 6 włościan, w lipińskim rugowano również 6, w kl. zwierzynieckim 12, a w kl. stróskim 14 ²¹⁹.

²¹⁵ Tamże, k. 288 — Pismo z 20 VI 1856 r.

²¹⁶ Tamże, oraz vol. 8897, k. 234—235 — Wykaz włościan.

²¹⁷ Tamże, vol. 8894, k. 289 — Pismo z 20 VI 1856 r.

²¹⁸ Tamże, k. 288v — KC do rz. kl. krzemieńskiego 24 VIII 1856 r.

²¹⁹ Tamże, k. 292 — AG do KC 18 III 1856 r.; vol. 8894, k. 265 — Wykaz włościan z 6 I 1856 r. i k. 262 — Wykaz dłużników z 18 II 1856 r.; vol. 8898, k. 318 — Wykaz eksmisji; vol. 8894, k. 329 — Pismo z 23 VI 1856 r. i k. 308 — Wykaz przemian osad włościańskich; vol. 4725, k. 163—166 — Wykaz włościan.

W 1857 r. rugi nie ustały. Już bez udziału Administracji Generalnej w Zwierzyńcu, z powodu jej likwidacji, sami rządcy, za aprobatą powstałej w miejsce Kancelarii Centralnej — Kontroli Zarządu Dóbr Ordynacji Zamoyskiej w Warszawie — rugowali 29 włościan. Prawie wszyscy rugowani gospodarze pochodzili z kl. łukowskiego, w którym w roku tym zamierzano usunąć 126 rolników, rugowano natomiast 28. Powstrzymano się z usuwaniem dalszych włościan, ponieważ naczelnik pow. zamojskiego przyrzekł na każde żądanie udzielić egzekucji wojskowej w stosunku do zadłużonych i niewypłatnych rolników²²⁰. Był on natomiast przeciwny eksmisji dużej liczby gospodarzy, uważając, iż rugi nie odpowiadają „[...] widokom rządu, jako przeciwne ukazowi z r. 1846, którym włościanie wzięci są pod szczególną opiekę”²²¹. W grę też wchodził zapewne fakt, że w ordynacji coraz bardziej dawał się odczuwać brak „konkurentów” na dzierżawę gospodarstw po eksmitowanych rolnikach. Grunty te musiały być niekiedy „wypuszczane na morgi”, często przez licytację tylko na jeden rok, za indywidualnie ustaloną opłatą²²². Włościan więc, których rugi ominęły, wzywano w kl. łukowskim do opłacenia w terminie do 1 XI 1857 r. przynajmniej połowy zaległego czynszu²²³. Poza kl. łukowskim rugowano w 1857 r. tylko 1 gospodarza w kl. lipskim — Józefa Ziarkiewicza z Jarosławca. Po wypowiedzeniu przekazał on bez oporu gospodarstwo Szai Szatzkamerowi, który zobowiązał się spłacić jego zaległy czynsz²²⁴.

Rugi, aczkolwiek uległy stopniowemu zmniejszeniu, jednak nadal obowiązywały w przypadku zalegania włościan z opłatą czynszu. Specjalne postanowienie Kancelarii Centralnej, wydane 12 III 1857 r., tuż przed jej przemianą na Kontrolę Zarządu Dóbr, głosiło, iż „raz na zawsze przyjęta być ma zasada eksmitowania włościan niewypłacających się czy to z uporu, czy z wyraźnej niemożności prowadzenia gospodarstwa rolnego”²²⁵.

Rugowano więc nadal włościan zalegających z czynszem, chociaż w 1858 r. uczyniono to tylko w stosunku do 17 najbardziej zadłużonych gospodarzy w kl. łukowskim²²⁶.

Podobnie w 1859 r. usunięto jedynie 10 rolników w kl. tworyczowskim. Eksmitowano ich za pośrednictwem komornika, ponieważ

²²⁰ Tamże, vol. 8898, k. 342 — Wykaz dłużników po dzień 1 VII 1857 r. i k. 340 — Pismo z 15 III 1858 r.

²²¹ Tamże, vol. 8895, k. 137 — Raport z 31 VIII 1858 r.

²²² Tamże, vol. 8962 — Pismo z 8 X 1856 r.; vol. 8895, k. 30 — rz. kl. turobińskiego do KC 28 II 1857 r. i k. 67 — tenże do KZDOZ 15 I 1857 r.

²²³ Tamże, vol. 8942, k. 58 — Pismo KZDOZ z 17 VIII 1857 r.

²²⁴ Tamże, vol. 8895, k. 104 — Pismo z 15 X 1857 r.

²²⁵ Tamże, vol. 8942, k. 57 — Pismo KC z 12 III 1857 r.

²²⁶ Tamże, vol. 8898, k. 396—397 — Wykaz włościan z 1857/58 r.

mimo wypowiedzenia im gospodarstw nie chcieli z nich ustąpić, chociaż przyrzekli to, w przypadku niespłacenia długu, w złożonych wcześniej obligach ²²⁷.

W 1860 r. rugowano w ordynacji 6 gospodarzy. W kluczu rogóźniańskim usunięto tylko jednego rolnika, Andrzeja Kowałę z Łosińca, mimo że rok wcześniej zakwalifikowano do eksmisji 38 włościan. Andrzej Kowała po opuszczeniu gospodarstwa, słuchając podobno okolicznych mieszczan i pokątnych pisarzy, wnosił jednak petycje do ordynata, w których domagał się przywrócenia mu gruntu. Przyrzekał, że spłaci w ciągu trzech lat zaległość i będzie regularnie opłacał czynsz bieżący. Kontrola Zarządu Dóbr zaakceptowała ostatecznie propozycję rządcy kl. rogóźniańskiego, ażeby nie cofając eksmisji wydzierżawić mu dotychczasowe gospodarstwo na 3 lata. I dopiero po upływie tego czasu, jeśli okaże się on wypłatnym, gospodarstwo miało mu być przywrócone na stałe osiedlenie ²²⁸. Oprócz niego rugowano w 1860 r. w kl. starozamojskim 3 gospodarzy: Jana Bąka z Boratycz, Michała Szpejchera z Siłańca i Jana Skrzypka z Siedlisk. Wszystkich ich zmuszono do przekazania gospodarstw innym włościanom z tychże wsi. Najprawdopodobniej też w tym samym roku, w kl. łukowskim, rugowani zostali: Fedko Wielgan i Jan Szwed. Ponadto w 1860 r. zakwalifikowano do eksmisji 27 rolników w kl. krzemieńskim. Nie odebrano im jednak gospodarstw, ponieważ częściowo wpłacili zaległy czynsz ²²⁹.

W 1861 r., kiedy w Królestwie i wokół ordynacji dochodziło do poważnych zaburzeń chłopskich ²³⁰, rugowano tylko 4 włościan, wszystkich w kl. zwierzynieckim ²³¹. Usunięci wówczas z gospodarstw rolnicy pochodzili: Jan Malec i Wawrzyniec Siemko z Niedzielisk, Wojciech Józwiak i Michał Biziór z Brodów. Ten ostatni jednak mimo pozbawienia go gospodarstwa siał w 1861 i 1862 r. na dawnym polu zboże, zbierał je i młócił. Ordynacja próbowała temu przeciwdziałać w drodze egzekucji i zajmowania plonów ²³².

Czy i w latach następnych miały miejsce rugi w Ordynacji Zamoyskiej? Na to pytanie nie sposób ściśle odpowiedzieć. W źródłach takich

²²⁷ Tamże, vol. 8895, k. 153 — Raport z 25 VIII 1859 r. i k. 154—155 — Wykaz eksmitowanych włościan w lipcu 1859 r. Wszyscy oni musieli opłacić koszt eksmisji po 18 zł 21 gr.

²²⁸ Tamże, vol. 8895, k. 152 — Wykaz włościan z 15 V 1859 r. i k. 200 — Notatka KZDOZ z 14 VIII 1860 r.

²²⁹ Tamże, vol. 8888, k. 26—27 — Wykaz włościan opuszczających grunty w kw. I 1860/61; vol. 8898, k. 408 — Pismo z 5 XI 1860; tamże, vol. 8897, k. 249 — Wykaz włościan z 1859/60 r.

²³⁰ H. Grynwaser, op. cit., t. III, s. 27 i 161—163.

²³¹ WAPL, AOZ, vol. 8985, k. 4—12 — Wykaz z 25 XI 1861 r. i k. 13 — Kormownik Domański do rz. kl. zwierzynieckiego 5 IV 1862 r.

²³² Tamże, vol. 9113, s. 95 — Pismo z 26 VII 1862 r.

przypadków nie spotykamy. Sporadycznie do rugów w późniejszym okresie mogło dojść. Wskazują na to czynności przygotowawcze podejmowane przez rządców. Jeszcze w 1862 r. kompletowano listy włościan kwalifikujących się do eksmisji²³³. W „Gazecie Rolniczej” chwালono w tym czasie rugi przeprowadzane w Ordynacji Zamoyskiej, jako jedyny sposób przyścia włościan „po rozum do głowy” i zmuszenia ich do regularnego uiszczania czynszu²³⁴. W wielu kluczach rugów nie można było jednak przeprowadzić, ponieważ komornik okręgu zamojskiego został w 1862 r. zawieszony w swoich czynnościach. W niektórych kluczach większość gospodarzy przeznaczonych do rugowania opłaciła w poważnym stopniu ciężące na nich zaległości²³⁵. Do eksmisji więc włościan na większą skalę w 1862 r. i w latach następnych nie doszło²³⁶. Oczekiwano najwidoczniej, co w najbliższym czasie w sprawie usuwania włościan z gruntu postanowią przepisy państwowe. Margrabia Wielopolski, objąwszy 8 IV 1861 r. dyrekcję Komisji Rządowej Sprawiedliwości przygotowywał projekt nowego aktu, który dotyczyć miał także tej kwestii²³⁷. Podobnie Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych opracowała projekt postanowienia, w którym broniła mocy aktu z 1846 r. i uprawnień władz administracyjnych do ochrony włościan przed bezprawnym ich rugowaniem²³⁸. Wydany zaś 5 VI 1862 r. akt o czynszowaniu z urzędu, w art. 4 stwierdzał, iż: „Nie wolno umawiać się o zmniejszenie przestrzeni gruntów pod akt z dnia 26 maja (7 czerwca) 1846 r. podpadających, bez zamiany ich na inne równej wartości”²³⁹.

Władze ordynacji ciągle jednak przewidywały możliwość kontynuowania rugów. Stale one zagrażały włościanom. W 1862 r., w umowach zawieranych z rolnikami o kilkuletnią dzierżawę przybieranych gruntów zastrzegano, że w przypadku eksmisji z gospodarstwa stale posiadającego, umowa dzierżawna ulegnie natychmiastowemu rozwiązaniu²⁴⁰.

²³³ Tamże, vol. 16580, k. 110 — Pismo z 1 VIII 1862 r.

²³⁴ „Gazeta Rolnicza”, nr 13 z 31 III 1862 r., s. 113.

²³⁵ WAPL, AOZ, vol. 8895, k. 210 — Pismo z 1 VIII 1862 r.

²³⁶ W latach 1843—1861 eksmitowano z dotychczasowych gospodarstw łącznie 952 włościan, tj. 6,8%, przyjmując za literaturę średnio 1400 rolników w okresie czynszowania. W tym samym mniej więcej czasie liczba osad włościańskich tzw. (od 1846 r.) tabelowych spadła jedynie o 781, czyli o 5,6%, ponieważ część rolników eksmitowano z gospodarstw nietabelowych, część zaś pustek tabelowych ponownie „wypuszczono” na osiedlenie. Spośród 781 osad pozostałych po rugowanych gospodarzach 529, tj. 66,4%, zarząd ordynacji wydzierżawił czasowo innym włościanom, reszta została pustkami. WAPL, AOZ, vol. 8888, s. 74—75 — Wykaz porównawczy osad włościańskich z lat 1833, 1846, 1858.

²³⁷ S. Kieniewicz, *Sprawa włościańska*, s. 165.

²³⁸ S. Śreniowski, *Studia*, s. 261.

²³⁹ DzP, t. 60, s. 51.

²⁴⁰ WAPL, AOZ, vol. 3260, k. 46 — Umowa z 26 VI 1862 r.

Tab. 3. Liczba włościan eksmitowanych w Ordynacji Zamoyskiej
w latach 1843—1861

Lp.	Klucz	R o k																			Razem
		1843	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	
1	Aleksandrowski		1	20		13						5		1						40	
2	Biscki			14		9				1		1								25	
3	Krzemieński			21		12	6	3	3	2	27	15	22	33	9					153	
4	Księżpolski	1	1	12		4				3		7		2						30	
5	Lipiński			20		6					2	1	29	6						64	
6	Lipski		1	34		6	2		7				2	1	1					54	
7	Łukowski		1	21		11			8	28	27			46	6	28	17		2	195	
8	Rogóżniański		1	14		7		1		26		8		2					1	60	
9	Starozamojski			18	1	6			9	1		15	11						3	64	
10	Stróski			15		5			2			2	6	3	14					47	
11	Turobiński	1		29		7														37	
12	Tworyczowski			52		19												10		81	
13	Zwierzyniecki		1	38		8	2		2	14	5	12	9	12						107	
	Razem	2	6	308	1	113	10	4	20	41	99	24	77	133	53	29	17	10	6	4	957
	Zmiany późniejsze			—1		—4															—5
	Razem	2	6	307	1	109	10	4	20	41	99	24	77	133	53	29	17	10	6	4	952

Tab. 4. Liczba chałupników powstała w następstwie eksmisji
w latach 1843—1861

Lp.	K l u c z	R o k																			Razem
		1843	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	
1	Aleksandrowski			16		9															25
2	Biscki			6		3															9
3	Krzemieński			15		9															24
4	Księżpolski		1	5		1															7
5	Lipiński			8		1															9
6	Lipski			22		5															27
7	Łukowski			9		8															17
8	Rogóżniański		1	11		4				21											37
9	Starozamojski			15		5						1	1								22
10	Stróski			8		2															10
11	Turobiński			19		3															22
12	Tworyczowski			30		16															46
13	Zwierzyniecki			35		8	2			1											46
R a z e m		—	2	199	—	74	2	—	—	—	22	—	1	1	—	—	—	—	—	—	301
Zmiany późniejsze				+1		—2															—1
R a z e m		—	2	200	—	72	2	—	—	—	22	—	1	1	—	—	—	—	—	—	300

Tab. 5. Liczba komorników powstała w następstwie eksmisji
w latach 1843—1861

Lp.	K l u c z	R o k																			Razem	
		1843	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61		
1	Aleksandrowski		1	4		4						5		1							15	
2	Biscei			8		6				1		1									16	
3	Krzemieński			6		3	6	3	3	2	27	15	22	33	9						129	
4	Księżpolski	1		7		3				3		7		2							23	
5	Lipiński			12		5						2	1	29	6						55	
6	Lipski		1	12		1	2		7					2	1	1					27	
7	Łukowski		1	12		3			8	28	27			46	6	28	17			2	178	
8	Rogóźniański			3		3		1			5		8		2					1	23	
9	Starozamojski			3	1	1				9	1		14	10						3	42	
10	Stróski			7		3			2			2	6	3	14						37	
11	Turobiński	1		10		4															15	
12	Tworyczowski			22		3													10		35	
13	Zwierzyniecki		1	3		—				2	13	5	12	9	12						4	61
	R a z e m	2	4	109	1	39	8	4	20	41	77	24	76	132	53	29	17	10	6	4	656	
	Zmiany późniejsze			—2		—2															—4	
	R a z e m	2	4	107	1	37	8	4	20	41	77	24	76	132	53	29	17	10	6	4	652	

Tab. 6. Liczba gospodarzy posiadających poniżej 3 morgi gruntu
eksmitowanych z gospodarstw w latach 1843—1861

Lp.	Klucz	R o k																			Razem
		1843	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	
1	Aleksandrowski																				
2	Bisceki																				
3	Krzemieński						5	1			2	2	1								11
4	Księżpolski																				
5	Lipiński																				
6	Lipski						2			7											9
7	Łukowski									8											8
8	Rogóżniański																				
9	Starozamojski				1																1
10	Stróski																				
11	Turobiński																				
12	Tworyczowski																				
13	Zwierzyniecki																				
	Razem	—	—	—	1	—	7	1	15	—	2	2	1	—	—	—	—	—	—	—	29

WYKAZ SKRÓTÓW

- AG — Administracja Generalna w Zwierzyńcu
AGAD — Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie
AOZ — Archiwum Ordynacji Zamoyskiej
AZ — Archiwum Zamoyskich
BW — „Biblioteka Warszawska”
CzP-H — „Czasopismo Prawno-Historyczne”
DzP — Dziennik Praw
GCL — Gubernator Cywilny Lubelski
KC — Kancelaria Centralna w Warszawie
KH — „Kwartalnik Historyczny”
KHKM — „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”
kl. — klucz
KRPrz.iSk. — Komisja Rządowa Przychodów i Skarbu
KRSWiD — Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Duchownych
KZDOZ — Kontrola Zarządu Dóbr Ordynacji Zamoyskiej w Warszawie
Ossol. — Biblioteka Ossolineum we Wrocławiu
PBN — Publiczna Biblioteka Naukowa we Lwowie
PH — „Przegląd Historyczny”
pow. — powiat
RDzSiG — „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”
RGL — Rząd Gubernialny Lubelski
RŁódz. — „Rocznik Łódzki”
rz. — rządca
WAPL — Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Lublinie
zwgm — zastępca wójta gminy

Sprostowanie

W tomie XVI, zeszyt 2 (1968) „Roczników Humanistycznych”,
na s. 118 wiersz od góry 12:

jest 5 080 zł 50 gr

winno być 5 081 zł 20 gr;

tamże wiersz od dołu 5;

jest 760 zł 75 gr

winno być 762 zł 15 gr

Za powyższe pomyłki Wydawnictwo przeprasza Autora
i Czytelników.